

Univerzita Karlova

Pedagogická fakulta

Psychologie

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Rodina v představách o vlastní budoucnosti u dospívajících z dětských domovů

Family in Future-Oriented Ideas of Adolescents Living in Institutional Care

Bc. Žaneta Henyšová

Vedoucí práce: PhDr. Mgr. Lucie Myšková, Ph.D.

Studijní program: Psychologie

Studijní obor: Psychologie

Odevzdáním této diplomové práce na téma Rodina v představách o vlastní budoucnosti u dospívajících z dětských domovů potvrzuji, že jsem ji vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále potvrzuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Liberci dne 13. 7. 2018

Poděkování:

Předně bych ráda poděkovala PhDr. Mgr. Lucii Myškové, Ph.D. za věnovaný čas, cenné rady a inspiraci.

Poděkování patří také vychovatelkám z dětských domovů za jejich ochotu pomoci s realizací výzkumu, zejména pak samotným dospívajícím z dětských domovů a z rodin, bez jejichž spolupráce by předkládaná práce nemohla vzniknout.

Největší poděkování patří manželovi Petrovi a synovi Toníkovi, a to za jejich nesmírnou trpělivost, podporu a důvěru, jimiž mě v průběhu psaní práce, potažmo během celého studia, zahrnovali. Děkuji.

ABSTRAKT

Úvahy dospívajícího jedince nad vlastní budoucností se mohou podílet na jeho budoucím směřování. Představa vlastní rodiny zaujímá významnou pozici v těchto úvahách a do jisté míry tak determinuje jejich podobu. Jedinci z dětského domova mají zpravidla narušené původní rodinné vazby a je předpokládáno, že by tím mohly být jejich představy o vlastní rodině negativně poznamenány. Diplomová práce je opřena o kvalitativní metodologický přístup, v jehož rámci je zkoumáno pojetí rodiny v představách o vlastní budoucnosti u dospívajících žijících v dětských domovech a v rodinném prostředí. K tomuto cíli byl navrhnout polostrukturovaný rozhovor a projektivní grafické metody, které byly zadány šesti dospívajícím (ve věku 16 - 19 let) z dětských domovů a šesti dospívajícím z rodinného prostředí (tj. kontrolní skupina). Kvalitativní analýza získaných dat potvrdila, že se představy o plánované vlastní rodině u dospívajících z dětského domova liší oproti představám dospívajících z rodinného prostředí. U dospívajících z dětských domovů chybí emoční aspekt rodiny a rodina je jimi vnímána především jako instituce sloužící k ochraně jejích členů. Dále do jejich představ o rodině, zejména o manželských a rodičovských rolích, výrazněji vstupuje genderový rozměr, než jak je tomu u dospívajících z kontrolní skupiny. Rozdíly jsou mezi skupinami nacházeny i v dalších aspektech: propracovanost představ, míra a povaha obav, výše aspirací atd. Data naznačují, že mnohým specifickým rysům představ vlastní rodiny u dospívajících z dětských domovů lze rozumět jako důsledku jejich sociální vztahové zkušenosti. Uvedeny jsou také doporučení pro praxi a možnosti dalšího výzkumu.

KLÍČOVÁ SLOVA

ústavní výchova, dětský domov, adolescence, rodina, rodinné prostředí, orientace na budoucnost

ABSTRACT

Reflections of an adolescent's own future may contribute to its future direction. The concept of one's own family occupies an important position in these reflections and, to a certain extent, determines their form. Individuals from institutional care have disrupted original family ties, which are supposed to negatively affect their own family concepts. The diploma thesis is based on a qualitative methodological approach. The family concepts of individuals both from institutional care and regular family environment are investigated under the light of individuals' future orientations. The semi-structured interview and projective graphical methods were assigned to six individuals from institutional care and six individuals from regular family environment. A qualitative analysis of the data gathered confirmed that the concepts of a planned family of adolescents from institutional care differ from those of teens from the regular family environment. Adolescents from institutional care lack the emotional aspect of the family, and the family is perceived primarily as an institution serving to protect its members. Moreover, gender aspects are more pronounced in their family concepts, especially in parental roles, than in adolescents from the control group. Differences between groups are also found in other aspects: sophistication of ideas, degree and nature of concern, aspirations, etc. The results suggest that many specific features of family-owned adolescents from institutional care can be understood as a consequence of their social relationship experience. At the end, recommendations for practice and possibilities of follow-up are also given.

KEYWORDS

institutional care, children's home, adolescence, family, family background, future orientation

Obsah

Úvod.....	8
1 Teoretická část.....	10
1.1 Rodina.....	10
1.1.1 Socializační funkce rodiny.....	10
1.1.2 Raná citová vazba mezi dítětem a pečující osobou.....	12
1.1.3 Výchova dítěte v rodině.....	14
1.2 Ústavní výchova.....	19
1.2.1 Současná podoba dětských domovů.....	20
1.2.2 Život dítěte v ústavní výchově.....	22
1.2.3 Podpora rodinného systému.....	26
1.3 Specifika života dospívajících v rodině a v dětském domově.....	28
1.3.1 Vztahování se k rodině.....	31
1.3.2 Vztahování se k vlastní budoucnosti.....	38
2 Empirická část.....	52
2.1 Úvod do výzkumného problému.....	52
2.1.1 Formulace cíle a výzkumných otázek.....	53
2.1.2 Výzkumný soubor.....	54
2.1.3 Metody sběru dat.....	57
2.1.4 Proces zpracování dat.....	61
2.2 Analýza dat.....	63
2.2.1. Analýza jednotlivých rozhovorů.....	63
2.2.2 Kruhové diagramy současného a budoucího života.....	71
2.2.3 Čára života.....	75
2.2.4 Analýza kategorií.....	78
2.2.5 Vztahy mezi kategoriemi.....	100
2.3 Diskuze.....	106

2.3.1 Diskuze výsledných zjištění.....	106
2.3.2 Limity práce.....	112
Závěr.....	115
Seznam použitých informačních zdrojů.....	118
Seznam příloh.....	124

Úvod

Úvahy nad vlastní budoucností nabývají v adolescenci na významu. Ve srovnání s předešlým vývojovým obdobím se dospívající častěji oddávají představám o možných scénářích jejich budoucího života, zaměřují se na plány, aspirace, ideály, ale také mohou ve vztahu k budoucnosti více pochybovat, strachovat se, případně před její naléhavostí a negativní perspektivou unikat do denního snění (Thorová, 2015). Ukazuje se, že jsou tyto úvahy cenným zdrojem informací, umožňující porozumět vnitřnímu světu dospívajících, a že jejich povaha může být dokonce predikujícím ukazatelem některých aspektů jejich budoucího života. V souladu s tím se tak těší hojnému výzkumnému zájmu (např. Nurmi, 1991, Seginer, 2009, Vitošková, Pavelková, 2016).

Obdobné badatelské zaměření se objevuje také v prostředí ústavní výchovy, ve kterém navíc figuruje snaha o porozumění faktorům bránícím úspěšné integraci zde vychovávaných dětí do společnosti po opuštění ústavních zařízení. V souladu s tím jsou v rámci představ o vlastní budoucnosti u dospívajících z dětských domovů sledována zejména ta témata, která jsou úzce provázána s procesem osamostatňování (např. realističnost představ, vzdělávací a profesní aspirace) (Crespo, et al., 2013, Pavelková et al., 2010, Sulimani-Aidan, 2016, Sulimani-Aidan, Benbenishty, 2011). Ukazuje se, představa vlastní rodiny¹ v nich schází, případně je jí dotýkáno okrajově, a tak lze z jejich výsledků vyčíst pouze jednotlivosti, které neposkytují ucelenější obraz o povaze představ a jejich charakteristických rysech u dospívajících z dětských domovů.

Do této oblasti tak míří můj zájem, a to nejen pro jeho nenasycenost výzkumem, ale také s ohledem na význam, který v něm spatřuji. Zabývat se otázkami, jak si dospívající z dětských domovů představují svoji budoucí rodinu, jaký význam pro ně tato představa má, jak vnímají svoji budoucí partnerskou a rodičovskou roli, zdali lze zachytit v jejich představě vlastní rodiny nějaké propojení s původní rodinou² atd., je přínosné z hlediska lepšího porozumění dospívajícím, ale také pro potencionální možnost jejich podpory v případě negativních, nerealistických či chybějících očekávání, která mohou mít v konečném důsledku vliv na vytváření vlastního rodinného zázemí v dospělosti.

¹ Představa vlastní rodiny je označením pro budoucí rodinu, kterou dospívající plánuje založit. Nadále je toto slovní spojení v představeném smyslu používáno.

² Označení původní rodina je v práci dále používáno pro biologickou rodinu dospívajícího, ze které pochází (rodiče, sourozenci a další členové rodiny).

Z prostředí ústavní výchovy je známo, že zde žijí děti, které povětšinou neměly možnost poznat fungující a vřelé rodinné prostředí, a jejichž sociální a emoční kompetence bývají častěji oslabené (Vágnerová, 2012a). Na základě těchto informací je možné předpokládat, že by se představy vlastní rodiny u dospívajících z dětských domovů mohly nějakým způsobem odlišovat od úvah dospívajících z rodin. Práce si klade za cíl na tyto případné rozdíly poukázat, respektive popsat, jaké charakteristické rysy se objevují v představách dospívajících z dětských domovů, a pokusit se jim porozumět.

Diplomová práce je klasicky rozdělena na část teoretickou a empirickou. Teoretická část slouží k zakotvení výzkumu v dosavadním odborném poznání. Kapitoly rodina a ústavní výchova mapují sociální kontext, respektive některé jeho aspekty, jejich specifika a především rizika, kterými může být ohrožen zdravý vývoj dítěte. Stěžejní část se zabývá vztahováním se dospívajícího k původní rodině a k vlastní budoucnosti, ze které vyplývají určité předpoklady o tom, proč, a případně jak by se představa vlastní rodiny u dospívajících z dětských domovů mohla odlišovat od dospívajících žijících v rodinném prostředí.

Samotný výzkum je s ohledem na povahu badatelského záměru založen na kvalitativním paradigmatu, který umožňuje dotknout se zkoumaného fenoménu z různých úhlů a dává prostor k vynoření témat, která s ním úzce souvisí. Z jeho podoby pak vychází konkrétní kroky výzkumného procesu, spočívající v realizaci polostrukturovaných rozhovorů a grafických projektivních metod s dospívajícími z dětských domovů a z rodin. Jádrem výzkumu je pak samotná analýza sebraných dat a porovnání jejích výstupů s teoretickým podkladem. Práce je uzavírána představením jejích limitů a možností dalšího výzkumu a zmíněním postřehů směřujících do praxe.

1 Teoretická část

1.1 Rodina

Práce se zabývá tématem rodiny v představách dospívajících o vlastní budoucnosti, proto je potřeba se nejprve zorientovat v problematice rodiny z hlediska jejího významu pro vývoj dítěte. To napomůže k porozumění sociální zkušenosti dětí z dětských domovů a z rodin, a tedy částečně i kontextu, v jehož rámci se představy o vlastní budoucnosti tvoří. Na druhou stranu není možné pojmut zde toto téma komplexně a nastínit veškerá specifika rodinného systému. Vybírám proto pouze ty aspekty (socializační funkce rodiny, vazba mezi dítětem a pečující osobou, výchova dítěte), které se zdají být významné pro pochopení vytvářených představ o rodině u dospívajících.

1.1.1 Socializační funkce rodiny

Rodina zaujímá významné postavení v životě dítěte. Je důležitým činitelem ovlivňující vývoj dítěte ve všech jeho směrech, a to už od samého narození, kdy rodiče uspokojují jeho základní potřeby³ (např. Bowlby, 2010, Browne, 2009, Ptáček et al., 2011). Neméně důležitá je socializační funkce rodiny, která dítěti zprostředkovává okolní svět a fungování společnosti skrze svou vlastní interpretaci a zároveň mu předává své hodnoty, vzorce chování, normy a způsob morálního uvažování. Kromě začlenění se do rodinného prostředí mu tím umožňuje porozumět fungování světu vně rodiny, úspěšně do něj vstoupit a fungovat v něm (Grusec et al., 2007, Matoušek, 2003). Jako přirozený důsledek socializace vytvářející se na individuálním podkladu rodinného fungování je riziko interiorizace hodnot a norem uznávaných danou rodinou, avšak bez potřebné kompatibility s celospolečenským nastavením. To následně může komplikovat zařazení dítěte do společnosti, navazování dalších vztahů, úspěch ve škole atd. Zároveň se však ukazuje, že zvnitřnění rodinných hodnot nemusí být pouze automatickým procesem, ve kterém by bylo dítě pasivním příjemcem, ale že míra interiorizace závisí také na kvalitě mezigeneračního vztahu (Sobotková, 2017).

Zajímavé je nahlédnout na socializaci ve vztahu ke konceptu rodinné identity. Ta umožňuje členům rodiny obdobně chápat a interpretovat okolní svět. Rodinná identita je v úzkém propojení s rodinnou pamětí, která je tvořena mezigeneračně sdílenými vzpomínkami

³ Na tomto místě zdůrazním především uspokojování pocitu jistoty, bezpečí, stability a lásky, které budou provázet touto prací.

předávanými vyprávěním, rituály a tradicemi. Ty jsou rodinou upravovány tak, aby jejím členům dávaly smysl a aby byly v souladu s jejich hodnotami a postoji (Sobotková, 2017). Rodina si tedy vytváří určitý rámec, pomocí něhož nahlíží na svět. Rodinná paměť však není tvořena jen vzpomínkami posilujícími soudržnost členů rodiny, ale zahrnuje také ambivalentní a negativní vzpomínky (Muxellová, 2012 in Sobotková, 2017), které mohou ohrožovat rodinnou identitu, pokud nejsou citlivě včleněny do vyprávění rodiny. Předpokládám, že takovouto ohrožující vzpomínkou by mohlo být i umístění dítěte do dětského domova. Je otázkou, jak by se k této skutečnosti rodina postavila, zdali by o ní diskutovala tak, aby mohlo dojít k jejímu pochopení a k nalezení jednotného významu, či by se stala jakýmsi tabu, které by mohlo mít potencionálně negativní vliv na rodinnou pospolitost. A je vůbec reálné, aby byl této skutečnosti přisuzován jednotlivými členy rodiny obdobný význam?

Je-li přístup dítěte ke světu silně spjat s rodinnou identitou, tedy s významy, které rodina přisuzuje věcem a událostem a s hodnotami a postoji, které zaujímá, bude mít nepochybně na jeho povahu velký vliv také sociální status rodiny. Ten udává postavení, které rodina ve společnosti zaujímá a je určován charakteristikami, jako je například původ, vzdělání, profese, příjmy a zájmy jednotlivých členů rodiny (Hartl, 2010). Úzce je provázán s kulturním kapitálem rodiny, který v sobě zahrnuje životní styl rodiny, způsob jejího vyjadřování⁴, kulturní znalosti a nastavený hodnotový systém. Někteří autoři se domnívají, že rodinou osvojený kulturní kapitál je děděn z generace na generaci a je určující pro úspěšnou vzdělávací a profesní dráhu jedince (např. Bordieu, 1998 in Katrňák, Fučík, 2010, De Graaf et al., 2000 in tamtéž). Dle Bordieua (1998 in tamtéž) se na tom ve velké míře podílí vzdělávací systém, který přetransformává zděděný kulturní kapitál do podoby osobních charakteristik (schopnosti, nadání, vůle) žáků a tím posiluje třídní rozdíly. Aktuálnost této teorie dokládá výzkum Katrňáka a Fučíka (2010), který prokázal, že v současné české společnosti posiluje vazba mezi sociálním původem jedince a jím obsazenou pozicí na trhu práce.

Je zřejmé, že dědičnost kulturního kapitálu a s ním spojeného společenského postavení by mohla mít neblahý vliv na děti žijící v ústavní výchově, které zpravidla pocházejí z rodin s nízkou sociální úrovní (Ptáček et al., 2011). Nabízí se otázka, jakou roli zde může sehrát umístění do ústavní výchovy, kde jsou děti vystaveny odlišnému životnímu stylu, jiným normám, hodnotám a způsobu vyjadřování, které je více kompatibilní s celospolečenským nastavením? Předpokládám, že na ni nelze jednoduše odpovědět, protože jen těžko lze tento

⁴ Např. dle Bernsteinovy teorie: omezený a rozvinutý jazykový kód, který určuje způsob vyjadřování (používaná bohatost struktury vět, míra jazykové hravosti, schopnost vyjádřit přání) a v důsledku toho i způsob smýšlení o světě (Bernstein, 1971 in Katrňák, 2004).

fenomén oddělit od ostatních faktorů, které vstupují do hry při socializaci dítěte a ovlivňují tak jeho budoucí společenské postavení a uplatnění. Těmi jsou např. věk dítěte při příchodu do ústavního zařízení (v pozdějších letech se jen obtížně mění to, co bylo dítětem zvnitřněno), charakter deprivčních podmínek, saturování potřeby „někam patřit“ (přijetí nových hodnot by mohlo znamenat ohrožení svého postavení v původní rodině), individuální schopnosti dítěte (např. rozumové nadání, resilience), nastavení instituce (ve vztahu k rodině, k vzdělání a k přípravě na samostatný život) atd. I když však není možné koncept kulturního kapitálu vypreparovat a zjistit tak jeho vliv na děti žijící v ústavní výchově, realitou zůstává, že se tyto děti častěji potýkají s problémy při začleňování do společnosti a některé z nich se uchylují k podobnému způsobu života, který vedou jejich rodiče, tedy i s obdobnou úrovní kulturního kapitálu.

1.1.2 Raná citová vazba mezi dítětem a pečující osobou

Uvažuje-li se o socializaci obecně jako o procesu začleňování jedince do společnosti, může být její počátek spatřován již v prvotních kontaktech dítěte s matkou či s jinou blízkou osobou. Podoba vztahu, který se mezi nimi vytváří na základě matčiny⁵ schopnosti naplňovat potřeby dítěte a empaticky a čitelně na ně reagovat, formuje postoj dítěte ke světu a k dalším lidem (např. Bowlby, 2010, Rholes, Simpson, 2007, Zimmermann, 2004).

Význam vztahu mezi matkou a dítětem na jeho budoucí vývoj byl mnohými výzkumy opakovaně potvrzen a v souladu s tím teoreticky ukotven do rámce vývojové psychologie. Jako jedna z prvních koncepcí vznikla Bowlbyho teorie citové vazby (attachment theory), která předpokládá úzké propojení emoční vazby s vnímaným pocitem bezpečí u dítěte, jenž se odvíjí od množství a povahy vzájemných interakcí s matkou. Výsledky tehdejších výzkumů Bowlbyho a autorů, na které při své práci navazoval (např. R. A. Spitz, H. F. Harlow), poukazovaly na determinující povahu kvality raného vztahu mezi matkou a dítětem na jeho celkový budoucí vývoj (Bowlby, 2010). Některá šetření v ústavních podmínkách vedly dokonce k předpokladu, že dlouhodobá absence citové vazby může fatálně poznamenat život dítěte (např. Spitz, Wolfová, 1946 in Langmeier, Matějček, 2011).

Současné literární prameny a aktuální výzkumy stále považují emoční pouto matky s dítětem za významný faktor podílející se na vývoji dítěte, zároveň ho však vztahují k samotnému dítěti, konkrétně k jeho individuální míře odolnosti vůči nepříznivým podmínkám okolí. Tato

⁵ Pro zjednodušení nadále v tomto kontextu používám pojem matka, ačkoliv je jím myšlena jakákoliv osoba, která primárně pečuje o dítě.

charakteristika, takzvaná resilience⁶ spoluurčuje, do jakých aspektů vývoje osobnosti a v jaké míře se promítne narušení či absence rané citové vazby (Novotný, 2010, Thorová, 2015, Van Inzjendoorn et al., 2011). Obecně je možné říci, že nemožnost navázat uspokojivý emočně vřelý vztah s dospělou osobou se může projevit opožděním, oslabením či odchýlením od normálního vývoje ve všech jeho základních aspektech: kognitivní, socioemoční, motorický, somatický (Browne, 2009, Langmeier, Matějček, 2011). Přehledová studie Johnsona a kolegů⁷ (2006 in Browne, 2009) se zabírala oblastmi, jež bývají u dětí z ústavní výchovy v důsledku absence citové vazby poznamenány nejčastěji a nejvíce. Autoři se detailněji zaměřili výhradně na studie, které probíhaly v ústavních podmínkách, a jež pracovaly také s kontrolní skupinou dětí vyrůstajících v běžných rodinách. Při jejich analýze se ukázalo (v 94 % výzkumů), že u dětí z ústavní výchovy se mnohem více projevuje problematické chování (antisociálního charakteru) a nedostatečné sociální kompetence zračící se v interakcích s vrstevníky, případně se sourozenci a při hře. Podobné výsledky přináší i výzkumy prováděné v českých ústavních zařízeních, neboť poukazují na opoždění patrné převážně v oblastech, pro jejichž rozvoj je zvláště důležitá přítomnost a emoční zaangażovanost blízké osoby: socioemoční a řečová oblast (Langmeier, Matějček, 2011, Ptáček et al., 2011).

Je potřeba vzít v úvahu, že většina dětí z ústavní výchovy strávila určitou část dětství ve své původní rodině, kde si tedy také vytvářela citovou vazbu s blízkou pečující osobou. Alespoň u všech aktérů tohoto výzkumu tomu tak bylo. Vzhledem k tomu se mi zdá důležité alespoň okrajově reflektovat specifika, která mohou doprovázet utváření emočního pouta dítěte s matkou v nefungujícím či v nedostatečně fungujícím rodinném prostředí, ze kterého bývá dítě vyjmuto.

Cennou informaci poskytují údaje o důvodech, které jsou zaznamenány při umístění dítěte do ústavní výchovy. Mezi nejčastěji zmiňované patří zanedbávání a týrání dítěte, opuštění dítěte, alkoholismus rodičů, nezvládnutá výchova a nízká sociální úroveň rodiny (Browne, 2003 in Browne 2009, Ptáček et al., 2011). Na jejich základě je možné odhadnout, jaké potencionální způsoby chování (např. ohrožující, nebezpečný, nepředvídatelný) a postoje (např. odmítavý, ambivalentní) rodiče vůči dítěti uplatňovali. Nabízí se předpokládat, že vystavení dítěte takovýmto podmínkám plynoucích mimo jiné z přístupu rodičů, se může negativně podepsat na vytváření jejich vzájemné citové vazby. Místo pocitu bezpečí, které by pro dítě z citové vazby mělo plynout, pak mohou zažívat nejistotu, strach či odmítnutí (Benoit, 2004). V

⁶ Ukazuje se, že je potřeba resilienci chápat jako proces, který se vyvíjí, ne jako neměnný rys jedince (Novotný, 2010).

⁷ Studie shrnula výzkumná zjištění publikovaná v Anglii mezi lety 1944 - 2003.

důsledku těchto okolností se děti naučí používat různé obranné mechanismy (idealizace rodiče, potlačování emocí vůči druhé osobě) a chování, které jim pomáhá dosáhnout uspokojení potřeb (agrese, zveličování potřeb, vyhýbání se rodiči) (Kulísek, 2000).

Výzkumy ukazují, že vazbové nastavení, které si dítě na základě vztahu s matkou osvojí, si přenáší do dalších vytvářených vztahů a významně koreluje také s jeho vývojem v oblastech jako je emoční prožívání, duševní zdraví či inklinace k problémovému chování (např. Benoit, 2004; Laible, Thompson, 1998; Zimmermann, 2004). Mnohé výzkumy nacházejí povahu rané citové vazby u jedinců v průběhu jejich celého života (např. Rholes, Simpson, 2004). Kontinuitu citové vazby předpokládal také Bowlby (2010), který se zároveň zamýšlel nad možností mezigeneračního přenosu vzorců citové vazby z rodičů na děti prostřednictvím vzájemných interakcí. Takový mezigenerační přenos je možné reflektovat ve vztahu ke konceptu sociální dědičnosti, ve kterém je poukazováno na přenos rodičovských vzorců chování, ke kterým se děti na základě vlastní zkušenosti z dětství samy při výchově vlastních dětí uchylují (Van Inzendoorn, 1992). S tím úzce souvisí v praxi odhalený fenomén upozorňující na to, že děti rodičů, kteří nezvládali výchovu, také častěji při výchově vlastních dětí selhávají (Koukolík, Drtilová, 2006, Matějček, 2006).

1.1.3 Výchova dítěte v rodině

Nyní ještě několik slov k tomu, jaký vliv může mít výchova na dítě, a jak se může následně promítat do představ o rodičovství a výchově, případně přímo do výchovných praktik jedince vůči vlastním dětem. Výchovu, v nejširším slova smyslu, je možno definovat jako jakékoliv působení vychovatele⁸ na vývoj dítěte. Toto působení může být záměrné, při kterém rodič volí určité výchovné prostředky (např. odměny, tresty, vysvětlení), kterými se snaží dosáhnout vybraných výchovných cílů. Druhou variantou je bezděčné/spontánní působení, které není rodičem vědomě řízeno, a které proto nelze ohraničit na prostředky a cíle. Vyplývá z celkového společného soužití – z rodinné atmosféry, ze vzájemných interakcí, ze zájmů a hodnot jednotlivých členů atd. (Langmeier, Krejčířová, 2006).

Širší pojetí výchovy (výchova jako jakékoliv působení na vývoj dítěte) se překrývá s procesem socializace v rodinách, který byl popsán výše. Oba tyto koncepty jsou různými autory obdobně definovány, charakterizovány (např. socializace i výchova jako aktivní, oboustranný proces, ve kterém dochází k vzájemnému ovlivňování jedinců) i rozdělovány (na

⁸ Jelikož se zde věnuji výchově probíhající v rodinách, tak nadále místo pojmu vychovatel používám pojem rodič.

záměrné a spontánní působení) (srov. Grusec et al., 2007, Langmeier, Krejčířová, 2006). Nabízí se otázka, zdali by v těchto souvislostech mohlo jít o pojmy, které vyjadřují obdobný význam. Mnozí autoři považují takto široce vymezenou výchovu za koncepčně i výzkumně neuchopitelnou a omezují její význam na záměrné působení. Takto definovanou výchovu pak vnímají jako nedílnou součást socializace (Hartl, 2010, Kolář, 2012). V souladu s tímto pojetím se nyní zaměřím na rodiči řízenou výchovu, konkrétně na způsoby/styly⁹ výchovy a na okolnosti, které na jejich volbu mají vliv. Rodiči osvojený styl výchovy vyjadřuje povahu vzájemných interakcí a způsob komunikace rodičů s dětmi. Ukazuje se, že je jeho povaha, případně i efektivita, určována převážně emočním vztahem a výchovným řízením rodiče vůči dítěti. Tyto dva aspekty jsou spolu silně spjaté, podílejí se na volbě a způsobu použití výchovných prostředků a na množství a charakteru nároků kladených na dítě. To se následně promítá do kvality a povahy vzájemných interakcí dítěte s rodiči a do celkového rodinného fungování (Gillernová, 2004).

Emočnímu vztahu a výchovnému řízení se věnuje mnoho konceptů, v rámci této práce postačí přiblížit jejich povahu na základě Čápova modelu devíti polí způsobu výchovy¹⁰. Dimenze emočního vztahu vyjadřuje různou míru rodičovského přijetí dítěte (přijetí x odmítání), citových projevů (láskyplné projevy versus citový odstup, odměřenost) a ukazuje se být klíčovou charakteristikou působící na rozvoj osobnosti dítěte. Dimenze řízení je zas určována rozsahem požadavků, způsobem jejich kladení a mírou jejich kontroly. Jejich kombinací se vytváří styl výchovy, který se charakteristicky uplatňuje v dané rodině (Čáp, Mareš, 2007). Na vzniku konkrétního způsobu výchovy se podílí mnoho okolností jako je například kulturní prostředí, socioekonomická úroveň rodičů, temperament, schopnosti rodičů a jejich zkušenost z vlastního dětství, kvalita vztahu mezi rodiči, jednotnost ve výchovném přístupu rodičů, míra jejich sebereflexe a osobnost vychovávaného dítěte (Belsky, 2015; Joseph, John, 2008). Zároveň však nové výzkumy varují před případným interpretováním kauzality těchto podmínek na rodičovské chování, a to z důvodu odlišné míry náchylnosti rodičů vůči nim (např. Ellis et al., 2011 in Belsky, 2015, Van Ijzendoorn et al., 2008 in tamtéž).

Vytvořená výchovná strategie bývá poměrně stabilní charakteristikou, ačkoliv změna představených podmínek může zapříčinit její proměnu. Výzkumy naznačují, že některé způsoby výchovného působení jsou méně vhodné než jiné a mohou tak negativně ovlivnit mnohé aspekty vývoje dítěte jako je například školní úspěšnost, sebepojetí, životní

⁹ Pojmy způsob výchovy a styl výchovy jsou v literatuře užívány jako synonyma. Tak je v tomu i v této práci.

¹⁰ Samotný model zde nepopisuji, neboť to nepovažuji vzhledem k cíli práce za nezbytné. Bližší informace o něm je možné nalézt v publikaci Čápa a Mareše (2007).

spokojenost a zapříčinit poruchy chování či užívání návykových látek (např. Gillernová, 2004, Hajná, Stránská, 2003, Hodáčová et al., 2015). Na druhou stranu je i na styl výchovy rodiny potřeba nahlížet v souvislostech a rozumět tak tomu, že jeho obdobný způsob nemusí vždy znamenat stejný důsledek. Roli zde sehrává samotné dítě, především jeho vlastnosti, zkušenosti, schopnosti, aktuální věk a pohlaví (Belsky, 2015; Čáp, Mareš, 2007). Možno vztáhnout také k výše zmíněnému konceptu resilience, tedy k míře odolnosti dítěte vůči nevhodným stylům výchovy. V neposlední řadě je nutné si uvědomit, že důsledek způsobu výchovy se neodvíjí jen od objektivního společenského posouzení jeho vhodnosti, ale je určován také pohledem vychovávaného dítěte. Jinak řečeno, záleží ve velké míře na dítěti a jeho vnímání míry emoční zaangažovanosti rodičů, zájmu o něj, dostatku či nedostatku společně stráveného času, vhodného či nevhodného řízení atd. (Čáp, Mareš, 2007).

U dětí z ústavní výchovy je možno předpokládat vysokou pravděpodobnost jejich zkušenosti s nevhodným výchovným působením z původních rodin. To svým způsobem dokládá § 971 89/2012 Sb., který popisuje důvody, které mohou vést k nařízení ústavní výchovy. Jsou jimi vážně narušená či ohrožená výchova a řádný vývoj dítěte či neschopnost rodiče dostatečně zabezpečit výchovu z jiných závažných důvodů. Je samozřejmě otázkou, do jaké míry se společensky uznávané nevhodné výchovné prostředí shoduje s náhledem samotného dítěte, který se zdá být relevantnější pro výzkum, v jehož rámci jsou zjišťovány představy dospívajících o rodině.

Náhled dospívajícího na vhodnost výchovného stylu může být ovlivněn sociálním učením přirozeně probíhajícím v rodinném prostředí, mezi jehož formy patří napodobování (imitace) a (de)identifikace, dále také například sociální podmiňování¹¹. Napodobování určitého modelu (např. rodič, starší sourozenec) pomáhá dítěti od samého narození posouvat se ve vývoji a v následných vývojových etapách také s osvojováním různých sociálních rolí (např. manžel, otec) (Grusec et al., 2007, Vágnerová, 2012a). Malé dítě napodobuje převážně takové vzorce chování, které jsou v rodinách opakovaně předváděny a které vedou k dosažení odměny či k uspokojení potřeby. Tímto způsobem si však může osvojit takové způsoby jednání (např. agrese, krádeže), které mu pro svou nekompatibilitu s celospolečenským náhledem budou způsobovat těžkosti v běžném životě vně rodiny a povedou k různým trestům a restrikcím (Koukolík, Drtilová, 2006).

¹¹ Do sociálního učení jsou řazeny i další formy (např. anticipace, observační učení), které zde nerozepisuji.

Identifikace¹² je oproti imitaci komplexnějším procesem, protože je dítětem vybraný model zvnitřně celkově, tedy s jeho postoji, chováním, hodnotami a morálkou. Identifikace může mít i jakousi negativní podobu (případně možno použít pojem de-identifikace), která vede k opačnému důsledku, a to ke snaze o co největší odlišení od modelu. Takováto tendence, je-li dovedena do krajnosti, může zapříčinit osvojení nevhodných (extrémních) strategií uplatňovaných ve způsobu výchovy vůči vlastní dětem v budoucnu (Čáp, Mareš, 2007). V praxi se u dětí z dětských domovů občas setkávám s jejich silně negativními postoji k výchově rodičů, potažmo k jejich celkovému způsobu života a s plány, že ony samy to budou dělat jinak. Jako zásadní problém vnímám to, že děti znají jen špatný způsob výchovy (pokud si uvědomují, že není vhodný) a nemají odpozorované a tedy přirozeně naučené, jak je možné v rodinném prostředí vychovávat jinak a lépe¹³. Navíc změnit zažitý a zvnitřněný způsob chování různých sociálních rolí z dětství se ukazuje být velmi obtížné (Satir, 2007), čímž se opět navracím k již zmíněné mezigenerační dědičnosti způsobu výchovy (např. Van Inzendoorn, 1992).

Nápodoba i identifikace je úzce propojena se sociálním podmiňováním, které pomocí odměn a trestů formuje postoje, názory a vzorce chování dítěte. Zprostředkovaně vstupuje také do výběru chování, které má být napodobováno či do volby modelu, se kterým se dítě ztotožní.

S výchovou, potažmo s celkovou atmosférou v rodině souvisí mnoho dalších podstatných faktorů, které budou jen krátce zmíněny. Jedním z nich je formální struktura rodiny, jež je u formy neúplné či doplněné rodiny nepřímo ohrožena vyšším výskytem potencionálních rizik jako je zanedbávání, zneužívání dítěte či nízká životní spokojenost dítěte (Hodáčová et al., 2015, Koukolík, Drtilová, 2006). Zároveň se však vždy jedná o souhru více provázaných faktorů, které následně mohou mít takovýto neblahý dopad. Neúplná rodina může být oproti rodině úplné častěji spojena s nižší socioekonomickou úrovní, jež následně zvyšuje míru prožívaného stresu rodiče a případně také izolaci rodiny vůči vnějšímu prostředí, což může v konečném důsledku vést například k zanedbávání dítěte (Matějček, 2006). V současné době je však neúplná či doplněná rodina tak častým fenoménem, že ji již nelze samu o sobě považovat za významný rizikový faktor ohrožující vývoj dítěte. Autoři aktuálních výzkumů poukazují na to, že dobré vztahy, přátelská atmosféra, otevřená komunikace a dostatečná kontrola ze strany rodičů jsou důležitějšími determinanty zdravého vývoje dítěte než samotná

¹² Podrobněji se identifikaci s rodičem věnuji v souvislosti s obdobím dospívání (kap. Vztahování se k rodině).

¹³ Roli výchovných vzorů mohou z části plnit také vychovatelky, ale jejich působení je silně determinováno ústavní výchovou (např. rozdílným vztahem mezi vychovatelem a dítětem, ve kterém chybí emoční zaangażovanost do směřování dítěte), které tak nelze pouze „okopírovat“ a přenést do vlastní rodiny.

úplnost rodiny (např. Bakker et al., 2011 in Hodáčová et al., 2015, Currie et al., 2012 in tamtéž).

Výchova je také ovlivněna pohlavím dítěte. Rodiče mají odlišná očekávání od dívek a od chlapců, což může vést k vytyčování jiných výchovných cílů a k volbě odlišných výchovných strategií. Zmapovány jsou také rozdíly mezi náhledem dívek a chlapců na obdobný způsob výchovy a v jejich citlivosti na výchovné situace (Gillernová, 2004). Do výchovy dítěte vstupuje také počet jeho sourozenců, jejich konstelace a kvalita vztahu mezi nimi. Na závěr je třeba dodat, že nelze výchovu dítěte v rodině považovat za proces probíhající výhradně uvnitř nukleární rodiny, tedy odděleně od vnějšího světa. Nedílnou součástí je její každodenní interakce s okolním světem a s dalšími významnými lidmi (např. učitel, vrstevníci, prarodiče).

1.2 Ústavní výchova

Kapitola o ústavní výchově úzce navazuje na předešlou část věnovanou rodině z hlediska jejího významu pro vývoj a výchovu dítěte. V jejím rámci byla představena také potencionální rizika, která mohou dítě v rodině potkat, a se kterými se mnohdy právě děti před samotným umístěním do ústavní výchovy a následně při její realizaci potýkají. Úkolem této části práce je krátce charakterizovat systém ústavní výchovy a její současnou podobu. Pozornost je věnována zejména výzkumům z prostředí ústavní výchovy, které mohou pomoci lépe porozumět specifikům života dítěte, potažmo dospívajícího v dětském domově, a jež mohou v určité míře determinovat představy dospívajících o životě, o sobě samých, o své budoucnosti a tedy i rodině.

Ústavní výchova jako nedílná součást náhradní výchovné péče zastává v České republice důležitou roli v systému zabezpečujícím péči o děti. Je-li vážně ohrožen či narušen vývoj a výchova dítěte žijícího v rodině, případně pokud rodiče nedokáží zajistit jeho výchovu, je úkolem státu do rodinného prostředí zasáhnout, podnítit jeho nápravu, případně dítě z rodiny vyjmout a zajistit mu jiné, vzhledem k jeho potřebám co nejoptimálnější výchovné prostředí. K určování formy náhradní výchovy pro dítě je pověřen soud, který by měl zvážit individuální situaci dítěte a na jejím základě dítě umístit do péče fyzické osoby (náhradní rodinná péče) či do vhodného typu ústavního zařízení (89/2012 Sb.).

Ústavní výchova je na základě věku a zdravotního stavu dětí realizována v různých typech zařízení: v dětských domovech pro děti do 3 let (spadající pod Ministerstvo zdravotnictví), ve školských zařízeních (spadající pod Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy) a v domovech pro osoby se zdravotním postižením (spadající pod Ministerstvo práce a sociálních věcí). Z uvedeného rozdělení je zřejmé, že systém péče je mezirezortní, což bývá často bodem kritiky různých odborníků (např. Běhouňková, 2012). Dále se zaměřuji především na školská zařízení pro výkon ústavní nebo ochranné výchovy (diagnostické ústavy, dětské domovy, dětské domovy se školou, výchovné ústavy) spadající pod zákon 109/2002 Sb., který konkrétně popisuje jejich účel a způsob fungování. Jednotlivá zařízení se mezi sebou liší klientelou (resp. důvody, které k umístění vedly a věkem klientů, jejich potřebami a specifiky) a s tím souvisejícími nastavenými cíli a výchovnými strategiemi. Vzhledem k účelu práce nepovažuji za nezbytné jednotlivé typy zařízení popisovat a rovnou přistupuji k charakterizování dětských domovů, odkud pochází také aktéři, kteří se zúčastnili výzkumu.

1.2.1 Současná podoba dětských domovů¹⁴

Dětský domov je zařízení, do kterého bývají umístěny děti¹⁵ zejména pro nefungující rodinné zázemí, které jim nedokáže zajistit adekvátní výchovné prostředí. Z tohoto důvodu dětský domov následně přebírá funkce rodiny, a to zejména výchovnou, vzdělávací a sociální. Do jeho péče jsou umisťovány děti, které nemají závažné poruchy chování, a které tak mohou navštěvovat běžné školy, jež nejsou součástí zařízení (109/2002 Sb.). Ačkoliv na svěřeni dětí do péče dětského domova je možno nahlížet jako na problém týkající se primárně nefungujícího rodinného systému, bývají u mnohých z těchto dětí přidruжены problémy osobnostní, výchovné či zdravotní (Janský, 2014).

Již byly některé příčiny umístění dětí do dětských domovů obecně zmíněny, nyní budou představeny z hlediska jejich procentového zastoupení, které přinesl výzkum Ptáčka a kolegů z roku 2011. Výsledky ukázaly, že hlavní příčinou u zkoumaných respondentů byla nedostatečná péče o dítě (66 %), po které následovala finanční situace rodiny (10 %), nezvládnuté problémové chování dítěte (7 %), sociální důvody rodiny (5 %), alkohol v rodině (5 %), týrání (4 %) a výkonu trestu odnětí svobody u rodiče (3 %). Ve většině případů umístění dítěte do dětského domova se popsané negativní faktory kombinují, a tedy neexistuje pouze jediná příčina, která by vyjmutí dítěte z rodinného prostředí podnítila. To je patrné zvláště u socioekonomických problémů, které samy o sobě nejsou považovány za dostatečnou příčinu (pokud výrazně neohrožují zdravý vývoj dítěte), ale obvykle se vyskytují v kombinaci s jinými negativními faktory, které společně k umístění dítěte do dětského domova vedou (Myšková, 2017).

Podoba, fungování i účel dětských domovů prochází v průběhu doby mnohými změnami reagujícími na výsledky studií z prostředí ústavní výchovy a na přibývajících poznatky o vývoji a potřebách dětí. Významnou novodobější změnu přinesl zákon 109/2002 Sb., který legislativně ukotvil důležité požadavky podporující modernizaci ústavního systému. V praxi to znamenalo například transformaci internátních typů zařízení na rodinná uskupení, snížení maximálního počtu dětí v rodinných skupinách (na 6 - 8 dětí), akceptování sourozeneckých vazeb či individuálněji zaměřený přístup k dětem. Nastavené změny měly pomoci přiblížit život v ústavu rodinnému fungování, tak aby byl vliv deprivacních podmínek v dětských

¹⁴ Dále v této podkapitole poměrně často přeskakují mezi termíny dětský domov a ústavní zařízení. Upřednostňuji termín dětský domov, pokud jsou teoretické poznatky cílené na něj. Mnohdy však výzkumy pracují s různými typy ústavních zařízení a v tom případě používám pojem ústavní zařízení, abych čtenáře interpretačně neuváděla v omyl.

¹⁵ ve věku 3 – 18 let, v případě trvající přípravy na budoucí povolání maximálně do 26 let

domovech minimalizován a naopak zvyšována úspěšnost socializace dítěte. S tím souvisí také snaha o zapojení dítěte do každodenních činností a zaměření se na získání znalostí a dovedností, které dítěti pomohou zvládnout běžné nároky dalšího života (Janský, 2014). Za důležitou součást proměn považují také dlouhodobě uskutečňovanou snahu o omezení nadbytečného přemísťování dětí mezi ústavními zařízeními, jejímž cílem je vytvořit pro dítě stabilní prostředí, které mu umožní navázat v rámci možností kvalitní, trvalé vztahy s vychovateli i s vrstevníky (Langmeier, Matějček, 2011). Zmíněné tendence a mnohá další kritéria jsou zanesena a konkrétněji rozpracována ve standardech kvality péče o děti ve školských zařízeních pro výkon ústavní nebo ochranné výchovy a pro preventivně výchovnou péči, které byly v roce 2015 schváleny jako metodický pokyn MŠMT. Standardy jsou zaměřeny především na aspekty, které v praxi bývaly opomíjeny či zanedbávány (např. intenzivní práce s rodinou, kvalitní příprava na dospělý život) a na odbourání rizik plynoucích ze samotné povahy zařízení. Tím je mimo jiné přílišná konformita, která umožňuje dítěti dobře fungovat v instituci, ale v pozdější fázi mu stěžuje vstup do samostatného života (Vágnerová, 2012a). Konkrétními příklady, na které je ve standardech kladen důraz, a jež jsou zároveň v úzkém sepětí s představami dospívajících o vlastním směřování, jsou rozvíjení samostatnosti, odpovědnosti, možnosti volby a sebeřízení.

I přes tyto mnohé pozitivní změny, které jsou ve vztahu k dítěti umístěném v dětském domově uskutečňovány, nemůže žádný typ kolektivního zařízení již ze své podstaty nahradit přirozený život v rodině. Navíc běžné každodenní fungování samotných zařízení není pouze odrazem předepsaných standardů¹⁶, nýbrž kvalita jejich služeb je ovlivňována také tradicí zařízení, motivací a kvalifikací pracovníků, finančními možnostmi a celkově žitou realitou konkrétního zařízení. Od toho se odvíjí další aspekty, jako je například různá kvalita poskytovaných aktivit v jednotlivých zařízeních ústavní výchovy, na kterou se v rámci sondy zaměřily Baltag a Myšková (2016). Šetření poukázalo na rezervy, které se v některých ústavních zařízeních vyskytly, a které mohou mít potencionální vliv na kvalitu současného i budoucího života dětí a na úspěšnost jejich integrace do společnosti. Jsou jimi především nedostatečná motivace k činnostem a aktivitám u dětí i u pracovníků, převaha činností probíhajících v rámci instituce, absence ucelených a efektivních programů, které by sledovaly určitý cíl (např. finanční gramotnost).

¹⁶ Nehledě na to, že jsou velmi nové.

1.2.2 Život dítěte v ústavní výchově

Život v ústavní výchově přináší určitá specifika, která vyplývají z povahy samotného fungování zařízení, které se zároveň setkávají s dítětem, jeho individuálním nastavením a sociální zkušeností. Jedinečná interakce vnitřních a vnějších faktorů rozhoduje, jakou mírou a jakým způsobem bude život dítěte v ústavní výchově zasažen.

Je na místě pokusit se popsat některá specifika, která život dítěte v dětském domově provází. Některými z nich jsem se již zaobírala v kapitole o rodině, a proto již nyní budou jen připomenuty. Primárně jde o problematiku vytváření rané citové vazby mezi dítětem a pečující osobou. V tomto ohledu se v ústavních podmínkách hovoří o psychické deprivaci, která vzniká jako důsledek neuspokojování životních potřeb¹⁷ dítěte, a která je úzce vázána na povahu vztahu dítěte s pečující osobou. V zařízeních kolektivního typu vzrůstá riziko vzniku psychické deprivace, neboť budování potřebného individuálního vztahu s vychovatelem neprobíhá za obdobných podmínek jako v rodině (Van Inzjendoorn et al., 2011). Ukazuje se, že v potencionálním dopadu deprivčních podmínek na dítě hraje roli míra jeho resilience a také věk při umístění do ústavního zařízení (Langmeier, Matějček, 2011). Obecně se má za to, že čím mladší je dítě při příchodu do ústavního zařízení a čím déle je v něm umístěno, tím více je ohrožen jeho zdravý vývoj (Běhounková, 2012). Stejně tak však může být dítě pod vlivem (sub)deprivčních¹⁸ podmínek ve své původní rodině, jestliže se mu v ní nedostává dostatečné pozornosti a emoční zaangażovanosti od pečujících osob (Langmeier, Matějček, 2011). Tato zkušenost pak může vytvářet handicap, který si děti nesou do dalšího života, tedy i do života v rámci ústavního zařízení. Mimo to si přináší různou sociální zkušenost z předešlé životní etapy, která obsahuje například traumatické zážitky (zneužívání, zanedbávání), sociální znevýhodnění, vystavení nevhodnému modelu rodinného fungování či rodičovské odmítání, a která také působí na jejich život v zařízení. Van Inzjendoorn a kolegové (2011) považují problémy dětí jako důsledek vzájemné interakce mezi specifickými genetickými, temperamentními a fyzickými vlastnostmi jednotlivých dětí, mírou jejich resilience a charakterem institucionálního zařízení.

Důležitým momentem je vyjmutí dítěte z biologické rodiny a jeho umístění do ústavního zařízení. Změna navykklého způsobu života v rodině a omezení kontaktu s rodiči je pro dítě vždy určitým šokem a může predikovat sekundární deprivaci (Běhounková, 2012). Na druhou

¹⁷ Matějček a Langmeier vypracovali seznam základních potřeb dítěte, mezi které patří potřeba stimulace, potřeba jistoty a bezpečí, potřeba smysluplného světa, potřeba identity a sociálního začlenění, potřeba životní perspektivy.

¹⁸ Subdeprivace jako nižší stupeň deprivace

stranu může plnit ozdravující funkci, pokud je dítě vyjmuto z ohrožujících podmínek silně dysfunkční rodiny (Langmeier, Matějček, 2011). Také povaha zařízení a principy jeho fungování mohou produkovat určitou míru negativní zátěže působící na dítě. Jsou jimi citová distancovanost pečující osoby, nedostatečná příprava dítěte na odchod ze zařízení, nedostatek soukromí, nadměrná řízenost dětí, nedostatečná podpora vzdělávacích a sebe-rozvíjejících možností a nespécializovaná kvalifikovanost pracovníků, případně jejich nízká motivace (Běhounková, 2012). Potencionální dopad těchto aspektů na život dítěte je reflektován také dalšími odborníky (Lukšík, Lukšíková, 2016; Pacnerová et al., 2016), a proto je v rámci ústavní výchovy zřetelná déle trvající snaha o jejich legislativní přenastavení (109/2002 Sb. a standardy kvality péče).

Výsledkem individuální interakce zmíněných i mnohých nezmíněných (např. škola, kvalita kontaktu s rodiči během nařízené ústavní výchovy) faktorů může být vznik různých problémů a potíží dětí umístěných v dětských domovech. Studie, které vznikaly převážně od poloviny 20. století, shodně ukazují, že děti žijící v ústavní výchově se oproti dětem z rodin rozvíjejí hůře ve většině aspektech jejich vývoje (Johnson, 2006 in Browne, 2009, Matějček, 2006, Ptáček et al., 2011, Roy et al., 2000). Zůstává však otázkou, do jaké míry za to může samotný život v ústavní výchově, a jakou roli v jejich nepříznivém vývoji hrají snížené genetické dispozice, případně nevyhovující podmínky v původní rodině. Lze říci, že rané umístění do ústavní výchovy shledávají výzkumy jako ohrožující činitel zdravého somatického a motorického vývoje dítěte, který se může zpožďovat a může být provázán s vícery zdravotními problémy (včetně psychických obtíží) (Browne, 2009, Langmeier, Matějček, 2011). Somatický i motorický aspekt předchází rozvoji kognitivních schopností, a zprostředkovaně se tedy podílí na jejich kvalitě (Ptáček et al., 2011).

Míra rozvinutí kognitivních funkcí, mezi které patří například rozumové schopnosti, řečové schopnosti, pozornost a paměť, ovlivňuje celkový život dítěte, zvláště pak jeho školní úspěšnost a s ní související uplatnění v životě. V rámci přehledové studie Johnsona a kolegů (2006 in Browne, 2009) se ukázalo, že děti z ústavní výchovy dosahují horších výsledků v kognitivním vývoji a nižšího intelektového skóre. Výsledky českých výzkumů vyznívají obdobně, kdy například ve výzkumu Ptáčka a kolegů (2011) bylo nejnižší intelektové skóre zaznamenáno u skupiny dětí z ústavní výchovy, o něco lepší výsledek byl nalezen u dětí z pěstounských rodin a nejvyššího intelektového skóre dosahovaly děti z biologických rodin¹⁹.

V souladu s tím byly u dětí z institucionální výchovy zjištěny největší obtíže se zvládáním

¹⁹ I zde byl statisticky významný rozdíl mezi dětmi z úplných a neúplných rodin ku neprospěchu dětí z rodin neúplných.

školních povinností a naměřeny nejnižší hodnoty, co se týče jejich hodnocení vlastní školní úspěšnosti. Ať už je příčina školních obtíží dětí jakákoliv (např. snížené kognitivní předpoklady, nevhodné podmínky pro rozvoj školních dovedností v původní rodině, neindividuální a méně motivační přístup ke vzdělávání v DD), problematické se ukazuje být to, že děti, které by potřebovaly intenzivní individuální péči, zůstávají v ústavních zařízeních, které jim dostatečnou podporu a pomoc neposkytují (tamtéž). Tento závěr potvrzují také výsledky výzkumu Myškové a kolegů (2015), které odhalily jako jeden z možných negativních vlivů působící na vzdělávací trajektorii dětí z ústavní výchovy hromadnou školní přípravu, při které je iniciativa ponechána na samotných dětech.

Řečové dovednosti u dětí z ústavní výchovy bývají také kvalitativně i kvantitativně odlišné od dětí z rodin. Mohou se projevovat opožděným rozvojem řeči, omezenými schopnostmi vyjadřování, chudší slovní zásobou a menší spontaneitou ve vyjadřování (Ptáček et al., 2011, Tizard, Joseph, 1970 in Browne, 2009). Raný vývoj v této oblasti se ukazuje být silně spjat s množstvím a povahou stimulace, která se dítěti skrze kontakt s pečující osobou dostává. V nepodnětných rodinných podmínkách a v ústavních zařízeních je řečová stimulace oproti fungujícímu rodinnému prostředí kvalitativně odlišná, omezená, což může negativně poznamenat řečový vývoj dítěte. Předpokládám, že bych se v rozhovorech s dospívajícími z rodin a z dětských domovů mohla s některými rozdíly v jejich vyjadřování setkat (např. s problematickým převáděním myšlenky do slov u dospívajících z DD, rozsáhlejší řečový projev u dospívajících z rodin), zvláště když rozhovor cílí na hypotetické úvahy nad vlastní budoucností, což je obtížnější disciplínou než například popsání vlastní zkušenosti s něčím konkrétním, co jedinec zná.

Obecně lze říci, že kognitivní schopnosti ovlivňují míru porozumění okolnímu světu, podílí se na tvorbě představ o životě i na povaze budoucích aspirací. Je tedy pravděpodobné, že také jejich rozdílná kvalita bude vstupovat do výzkumu a ovlivňovat jeho výsledky (např. snížená schopnost uvažovat nad různými variantami budoucího života u dospívajících z DD).

Ve vztahu k vývoji dětí z ústavní výchovy bývá za nejrizikovější považován socioemoční aspekt z důvodu jeho závislosti na blízkém, stabilním a vzájemně uspokojivém vztahu. Absence nebo případné narušení vazby v rodinném nebo ústavním prostředí s nejvyšší pravděpodobností zasahuje do socioemočního vývoje dítěte, respektive ho opoždí či specificky narušuje. Konkrétně se mohou v dalších sociálních interakcích vyskytovat obtíže při navazování a udržování vztahů a při vytváření citových vazeb (Johnson et al., 2006 in

Browne, 2009). Chování dětí v navazovaných vztazích mnohdy inklinuje k jednomu ze dvou pólů – k bezmezné důvěřivosti či nedůvěřivosti. V souladu s tím nenabývají vytvářené vztahy takové kvality jako vztahy dětí z rodin a mnohdy bývají označovány za povrchní či účelné (Vágnerová, 2012a). Dále se mohou častěji vyskytovat problémy v porozumění vlastním emocím a v jejich následné regulaci (Ptáček et al., 2015). Narušena může být také jedincova schopnost emočního prožitku, takzvaná emocionální oploštělost (Matějček, 2006). Dalším významným aspektem socioemočního vývoje, který bývá u dětí z ústavní výchovy ohrožen, je sebehodnocení. Výzkumy poukazují na nižší a méně stabilní sebehodnocení u dětí z ústavní výchovy, které se však někdy může skrývat za explicitně vyjadřovanou spokojeností se sebou samým či suverénním chováním (Ptáček et al., 2015). Mnohé další potíže nejsou s ohledem na rozsah práce zmíněny, k některým z nich se však ještě dostanu v rámci dalších kapitol (Vztahování se k rodině) a některé zde pouze zmíněné (např. specifika vytvářených vztahů) konkrétněji rozeberu ve vztahu k období dospívání.

V závěru považuji za důležité poznamenat, že ačkoliv nejsme schopni říci, jaké všechny faktory a v jakém vzájemném poměru ovlivňují život dítěte umístěného v zařízení, lze potvrdit důležitost rozdílu v intervenčním přístupu, který se mu zde dostává (např. míra individuálního zaměření, míra podpory v sebeřízení a rozhodování o sobě samém, vystavení uceleným dlouhodobým programům k posílení sociálních dovedností). Studie poukazují na to, že je možné najít rozdílné charakteristiky a dovednosti u dětí (např. autonomie, výše sebevědomí), které jsou autory částečně přisuzovány povaze daných institucí (Lukšík, Lukšíková, 2016, Join-Lambert Milova, 2006). Nejvíce důkazů svědčících pro významnost intervenčního přístupu poskytují výzkumy, které se zabývají dětmi, které byly z ústavní výchovy přemístěny do náhradní rodinné péče (Merz, McCall, 2010, Vorria et al., 2006). Ukazuje se, že tento typ péče, umožňující navázání kontinuálního emočně vřelého vztahu, může mít pozitivní vliv na vývoj ohrožených dětí v mnohých výše zmíněných oblastech jako je například školní úspěšnost, sebepojetí a vytváření mezilidských vztahů. Naproti tomu ústavní výchova většinou nedosahuje tak zřetelného ozdravujícího působení na dosavadní nepříznivý vývoj dítěte²⁰, a proto není odborníky považována za vhodné prostředí, ve kterém by dítě mělo dlouhodobě pobývat. Přesto však v současném nastavení systému ochrany dítěte mají ústavní zařízení své místo, pokud jsou pojímány a užívány jako akutní formy náhradní péče (Myšková, 2014, Ptáček et al., 2015).

²⁰ Zároveň, jak již bylo zmíněno, může dojít u dětí k výraznému pokroku, přichází-li z nepodnětného rodinného prostředí.

1.2.3 Podpora rodinného systému

Odborníci se shodují, že systematická podpora a sanace rodin hraje klíčovou roli v systému péče o ohrožené děti (např. Bechyňová, Konvičková, 2008, Lányová, 2012). Doposud však není ve školské legislativě koncepčně ukotvena a metodicky rozpracována (Běhounková, 2012). Myšková (2014) na základě zkušeností z praxe dodává, že v současné době je práce s rodinami, které mají dítě umístěné v ústavní výchově, minimální a často bývá vedena neziskovými organizacemi. Ve vztahu k těmto informacím předpokládám, že v rámci různých krajů a zařízení se bude výrazně lišit rozsah a povaha podpory rodinného systému.

Práci s rodinným systémem je možno rozdělit do tří hlavních rovin: preventivní působení v rodinách (snaha předcházet odebrání dítěte), podpora a vedení rodin, které mají dítě umístěné v ústavní výchově (včetně přípravy na návrat dítěte do rodiny) a následná podpora rodinného systému po navrácení dítěte domů. Sanace rodin by měla vycházet z multidisciplinárního přístupu založeném na týmu odborníků, který přichází do kontaktu s rodinou dítěte: OSPOD, pracovník z ústavního zařízení (vychovatel, psycholog, sociální pracovník), učitel, lékař a další zainteresovaní lidé (Bechyňová, Konvičková, 2008). Vzhledem k účelu práce nepovažuji za nezbytné popisovat konkrétní specifika práce s rodinným systémem a výhody, které tento způsob intervence může obecně přinášet a rovnou se uchyluji k předestření potencionálního vlivu podpory a sanace rodin na představy dítěte, respektive dospívajícího o rodině a o svém budoucím směřování.

Jedním z cílů práce s rodinou, jejíž dítě je umístěno v ústavní výchově, je snaha o motivaci rodiny k udržování pravidelného kontaktu s dítětem (Bechyňová, Konvičková, 2008). Běhounková (2012) se domnívá, že pravidelný kontakt by měl dítěti pomoci konfrontovat jeho imaginární obraz rodiče s reálným rodičem a chránit ho tak před případným zkreslením, tedy před idealizací či odmítáním. Představuji si, že pokud je dítě v častějším kontaktu s rodičem, mohlo by mu to umožnit lépe uvažovat nad životem rodiče, vidět funkční a nefunkční strategie jeho chování a lépe si tak vytvořit představu, jaký rodič je a jaký bych chtěl být já, případně jak bych chtěl v dospělosti fungovat. Největší přínos podpůrného působení na rodinný systém spatřuji v možnosti náhledu samotných rodičů na své naučené nevhodné strategie výchovy či způsobu života a ve vynaložení jejich snahy o nějakou vlastní, dílčí změnu. Pozoruje-li dítě tento proces změny v uvažování (např. za odebrání může zaujatá soc. pracovnice versus svým chováním jsem zanedbával některé potřeby dítěte), případně i v chování rodiče, mohlo by mu to výrazně pomoci například v lepším zorientování v rodinném

fungování či ve snadnějším osvojení nových způsobů chování a hodnot, jsou-li v souladu s rodiči. V neposlední řadě je tím dítě chráněno před bilancováním mezi dvěma prostředími, které mají odlišné způsoby fungování (tedy i rozdílný systém odměn a trestů) a před rozhodováním, na jakou stranu se přiklonit.

1.3 Specifika života dospívajících v rodině a v dětském domově

Text předchozích kapitol nastínil specifika rodinného a ústavního prostředí vztažená k jejich roli ve vývoji a výchově dítěte. V rámci toho byla zmíněna některá rizika, vycházející z nefunkčního rodinného prostředí či související s životem dítěte v ústavní výchově, která mohou ohrožovat zdravý průběh vývoje dítěte. Nepřímo se mohou podílet také na vytváření představ dospívajících o rodině a vlastním směřování.

Tato kapitola, popisující specifika života dospívajících v rodině a v dětském domově, je ještě pevněji spjata s empirickou částí práce. V souladu s věkem aktérů je charakterizováno období dospívání a krátce zmíněny některé jeho aspekty. Následují podkapitoly popisující vztahy dospívajících k rodině a k vlastní budoucnosti, které považuji za ústřední teoretický rámec pro sebraná data, a proto je rozpracovávám podrobněji.

Nejprve je potřeba vysvětlit, jaké konkrétní věkové rozmezí bývá pojmem dospívání vyznačováno. Terminologie týkající se tohoto období je mírně nejednoznačná a u jednotlivých autorů se různí, ať už v použití samotných termínů (dospívání, adolescence, pubescence, období pozdního dětství) či v přisuzovaném věkovém rozmezí. Někteří autoři považují dospívání a adolescenci za synonyma, která ohraničují přibližně druhé desetiletí života dítěte (Thorová, 2015, Vágnerová, 2012b). Vágnerová (2012b) toto období na základě charakteristických zvláštností určitých věkových stupňů diferencuje na ranou a pozdní adolescenci/dospívání. Ve srovnání s tím Langmeier a Krejčířová (2006) používají jako zastřešující pojem období dospívání, které zahrnuje pubescenci a adolescenci, kterou již dále nečlení. Zahrnu-li ještě Mackovo (2012) tvrzení, že v české terminologii pojem dospívání označuje pubescenci (tedy období ve věku 11 – 15 let), zjišťuji, že to s významem slov adolescence a dospívání není vůbec jednoznačné. Sám autor se rozhodl k užívání zastřešujícího pojmu adolescence pro dítě od 11 do 20 let, a toto věkové období rozděluje na časnou, střední a pozdní adolescenci. S obdobnou diferenciací adolescence (early, middle, late) jsem se nejčastěji setkávala také v zahraniční literatuře (např. Clark-Lempers et al., 1991, Coleman, Hendry, 1999). Z hlediska uchopení pojmů adolescence a dospívání se přikláním k pojetí autorek Vágnerové a Thorové, tedy k jejich užívání jako slov obdobného významu a nadále je s nimi tak také zacházeno.

Podstatné je zmínit, že věk samotného začátku (mezi 9 – 12/13 rokem) a konce (mezi 19 – 22 rokem) tohoto období se mezi autory různí a věkové rozdělení jednotlivých úseků též (např.

Coleman, Hendry, 1999, Macek, 2012, Thorová, 2015). Tato různorodost věkového rozhraní dobře ilustruje, jak je nástup tohoto období u dětí individuální, a také poukazuje na skutečnost, že vývojové proměny jednotlivých aspektů (biologický, kognitivní, emoční, sociální) se nedějí paralelně.

Vztáhnou-li výše uvedené na věk aktérů z výzkumného souboru, který se pohybuje od 16 do 19 let, zdá se být pro toto období nejvíce výstižné označení pozdní adolescence. Věkové rozmezí tomuto pojmu přiřazené se mezi autory mírně liší (Clark-Lempers et al., 1991: 17 – 19 let; Vágnerová, 2012b: 15 – 20 let), přesto více méně odpovídá věku aktérů. V souladu s tím se níže pokusím charakterizovat zvláště období pozdní adolescence, které by mělo nejlépe vystihovat současné prožívání, myšlení i vnější okolnosti života aktérů. Zachovávám si však vědomí individuality v nástupu jednotlivých vývojových proměn, a proto některé zde popsane znaky odpovídají i jiným věkovým oddílům dospívání, případně souvisejí s obdobím adolescence celkově.

Obecně lze říci, že v období adolescence dochází k nápadným biologickým změnám, které jsou provázané se specifickými proměnami v kognitivním, emočním a sociálním vývoji (Thorová, 2015). Pozdní adolescenci je pak možno charakterizovat jako období komplexnější psychosociální proměny, ve které se restrukturalizuje osobnost dospívajícího a jeho pozice ve společnosti (Vágnerová, 2012b). Na tom se velkou mírou podílí právě nově získané kognitivní dovednosti, které dospívajícím umožňují přemýšlet abstraktně, hypoteticky a alternativně uvažovat či přemýšlet o vlastním myšlení (Thorová, 2015). Tento nový způsob přemýšlení významně ovlivňuje postoj adolescenta k celému světu a především k lidem. „Zatímco dítě v mladším školním věku bralo svět realisticky a střízlivě – takový, jaký je - dospívající nyní srovnává existující a přítomné poměry s tím, co by mělo být, tedy se stavem, který si jako ideál vytvoří ve své mysli. Odtud pak plyne jeho častá kritičnost a nespokojenost, zklamání, nejasné toužení a třeba i vystupňovaný pesimismus.“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 152). Vztáhnou-li to k dospívajícím z dětských domovů, může u nich v tomto období docházet k častějším úvahám nad jejich životní situací (např. proč se ocitli v dětském domově, proč je rodiče opustili), nad potencionálními scénáři, které mohly v jejich životě nastat, případně nad pohnutkami lidí, kteří jsou do jejich životní situace zapojeni (Vágnerová, 2012a). Ukazuje se, že tyto úvahy, běžně v adolescenci spojené s rozvíjející se schopností reflexe a kritického myšlení, mohou mít u dospívajících z ústavní výchovy svá specifika vycházející z psychologických (např. obranné mechanismy), případně i systémových příčin (např. chybění individuální péče v zařízení) (Myšková, 2014).

Nově osvojené kognitivní kompetence se projeví také na poli morálního usuzování, kdy je adolescent schopen na situace nahlížet z vícera perspektiv a uvažovat o motivech lidí. Vytváří si tak ideály vlastního chování i chování druhých lidí, které má tendenci hodnotit podle jím vytvořených absolutních norem (Říčan, 2014). Zdravý morální vývoj může být ohrožen konfrontací s náročnou životní situací. „*Prožijí hluboké a traumatizující emoční zklamání (náročný rozvod rodičů, smrt blízké osoby, sexuální zneužití, fyzické násilí, nepřijetí, ponižování, nezáměr, chybí výlučná pečující osoba). (...) Ideály tak nevzniknou. Svět je od počátku nespravedlivý a špatný, dospívající si osvojil základní životní přesvědčení, že je zapotřebí starat se hlavně o sebe a svoje potřeby, a tak přežít.*” (Thorová, 2015, s. 429). Předpokládám, že případné osvojení takového životního přesvědčení by se nějakým způsobem podílelo na tvorbě představ o vlastním směřování a rodině. Je otázkou, jak konkrétně by takto ovlivněné představy vypadaly (napadá mě např. odmítání založení rodiny, úzkostlivé zaměření se na ochranu členů rodiny), a jestli by bylo vůbec možné se této kauzality v realizovaných rozhovorech s aktéry dopátrat.

Mezi charakteristické znaky této vývojové fáze patří postupné uvolňování se ze závislosti na rodině a na významu nabývajících vytváření různorodých sociálních vztahů. Tyto přirozené proměny formují osobnost a chování adolescenta a mimo jiné ho připravují na převzetí budoucích manželských a rodičovských rolí (Langmeier, Krejčířová, 2006; Thorová, 2015). S tím souvisí také experimentování s partnerskými vztahy, které napomáhají v ujasňování vlastních očekávání a požadavků, které později umožní vytvářet zralé vztahy (Thorová, 2015). Vztahy s vrstevníky začínají být diferencovanější a významné pro uspokojování potřeby intimity a jistoty, jež dospívající částečně ztrácí odpoutáváním se od rodiny (Rose et al., 2006).

Vrstevníci zároveň poskytují vztažný rámec pro formování vlastního sebepojetí (Seltzer, 1982 in Thorová, 2015). Díky rozvíjející schopnosti sebereflexe a introspekce nabývá na významu uvažování o tom, kdo jsem, odkud pocházím a kam směřuji. Dochází k uvědomování rozporu mezi reálným a ideálním já, tedy mezi tím, kým jsem a kým bych chtěl být. Do toho může vstupovat také požadované já, tedy představa, kým bych měl být. Teorie diskrepance případné rozpory mezi těmito já považuje za možnou příčinu vzniku negativních emocionálně-motivačních stavů a v některých případech i za spouštěč psychických poruch (Strauman et al., 1991). Výrazná emotivita dospívajících je stimulována také probíhající hormonální proměnou. Ta vede k intenzivnější, zároveň častěji k ambivalentní a méně srozumitelné

emoční reaktivitě, která ovlivňuje mnohé oblasti života. Zároveň by měla její nadměrná, občasné zahlcující intenzita v období pozdní adolescence již odeznívat (Thorová, 2015).

Výše zmíněné vývojové proměny byly pouze stručně zmíněny, ale ještě je neopouštím úplně, neboť budou vyvstávat i v dalších částech kapitoly týkající se rodiny a vlastního směřování.

1.3.1 Vztahování se k rodině

V této části se věnuji dospívajícím z hlediska jejich současného vztahování se k rodině. Konkrétně se zde pokouším proniknout do náhledu adolescentů na své rodiče, do jimi přisuzované důležitosti dobrého vztahu s nimi a do dalších obdobně zaměřených oblastí. Domnívám se, že zmapování postojů adolescentů k rodičům i obecně k rodině je nezbytným krokem pro následné pochopení a interpretaci jejich představ o vlastní budoucnosti ve vztahu k jejich původní rodině.

Autonomie

Období dospívání je významné svou přirozenou proměnou adolescentova vztahu k rodičům, k jejich hodnotám a postojům. Tato proměna, často spojená s tendencemi ke kritickému náhledu na rodiče, k negativismu a k vyvolávání konfliktů s nimi, má své vývojové opodstatnění. Děje se tak za účelem vymanění adolescenta z infantilní závislosti na rodičích a jeho přerodu v jedinečnou autonomní osobnost (Smetana, 2011, Thorová, 2015). Dlouhodobě se ukazuje, že pro zdravý a autonomní vývoj dospívajícího je důležité rodinné zázemí, a to především blízký vzájemný vztah s rodiči, který dospívajícímu dodává pocit jistoty a bezpečí (Dekovic, Meeus, 1997). Právě uspokojená potřeba bezpečí podporuje adolescenta v aktivním zkoumání vlastních možností, v osamostatňování se a v převzetí odpovědnosti za svůj život (Macek, Štefánková, 2006, Jedlička, 2017).

Je zřejmé, že dospívající z dětských domovů jsou z tohoto pohledu znevýhodněni. Budování vlastní autonomie u nich neprobíhá v přirozeném rodinném kontextu, nýbrž v podmínkách instituce. Ty dospívajícího jedince vedou k přijetí postojů (např. již zmíněná konformita) a pravidel, které jsou nezbytné pro jejich fungování a nabízí málo prostoru pro jejich individuální úpravu ve vztahu k autonomnímu vývoji dospívajícího. To potvrzují výsledky výzkumu probíhajícího v institucionálních zařízeních ve Francii, v Německu a v Rusku, které poukázaly na velmi malé možnosti dospívajících v rozhodování o sobě samých a to převážně

z důvodu obav²¹ vychovatelů a dalších osob zapojených do výchovy a jimi vnímané zodpovědnosti za bezpečí dospívajících. Autorka považuje za důsledek nerozvíjené autonomie u dospívajících posilování jejich obav z odchodu z ústavního zařízení a ze samostatného žití²² (Join-Lambert Milova, 2006). Zajímavé by bylo nahlédnout na proces autonomie ve vztahu k původní rodině u dospívajících z ústavní výchovy. Domnívám se, že by se jeho povaha mohla lišit (např. být méně naléhavá či naopak striktně se vymezující) ve srovnání s adolescenty z rodin vzhledem k doprovázejícím okolnostem jako je například omezený kontakt s rodiči a s ním související dřívější osamostatnění, potencionálně zkreslené vnímání rodičů a jejich názorů a omezená možnost konfrontace s nimi.

Postoj dospívajícího k rodiči

Kritické uvažování nad postoji, názory a chováním rodičů a celkově nad fungováním rodiny pomáhá dospívajícímu jedinci v odpoutání od zafixovaného rodinného modelu a v nalezení vlastní životní cesty. Důležité je však také pro následné vytvoření realistického pohledu na rodiče (Smetana, 2011). Ukazuje se, že tento vývojový krok nemusí být u adolescentů z ústavní výchovy přítomen (Vágnerová, 2012a). To potvrzují výsledky výzkumu Myškové (2014), které naznačují, že mnohé děti z ústavních zařízení si ještě v adolescenci drží zkreslenou, často idealizovanou představu rodiče. Možnými příčinami tohoto fenoménu jsou absence každodenního kontaktu s rodičem, ochrana sebepojetí (já jako součást dobré rodiny), saturování potřeby „někam patřit“, paměťové zkreslení apod.

Je otázkou, zdali k přirozeně podmíněné kritice a k následnému vytvoření realističtějšího náhledu na rodinu dospělí adolescenti z dětských domovů spontánně později či např. až po dlouhodobější přímé zkušenosti s rodiči (po návratu domů). Již výše bylo zmíněno, že je možné podpořit realistický obraz rodičů u dítěte jeho pravidelným kontaktem s nimi. Ten by mohl zabránit případné idealizaci či odmítání rodičů, ke které v ústavních podmínkách dochází (Běhounková, 2012). Démonizace rodiče byla zaznamenána také ve výzkumu Myškové (2014) a to především u rodičů, kteří nejevili zájem o kontakt s dítětem. Nabízí se interpretovat takovýto postoj dospívajícího k rodiči ve vztahu k ochraně své sebehodnoty. Mohlo by být pro něj méně ohrožující zaujmout odmítavý postoj k rodiči, než připustit si jeho nezájem o svou osobu a zároveň zvědomit vlastní potřebu lásky od něj.

²¹ Obavy se týkaly převážně nebezpečí, ke kterému by mohli adolescenti potencionálně inklinovat (prostituce, užívání návykových látek, zanechání školy atd.).

²² Zmíněné výsledky se týkají Francie a Ruska. V Německu byla situace ohledně rozvoje autonomie příznivější možná právě z důvodu jinak nastaveného systému.

Na idealizovaný či odmítavý postoj k rodiči je potřeba nahlížet také z hlediska jedinečné zkušenosti dospívajícího se sociálním prostředím. Ta ovlivňuje jeho vnímání, hodnocení i očekávání, a proto je pravděpodobné, že se podílí také na idealizaci či devalvaci rodiče. Vyrůstá-li dítě v sociálním prostředí plném agresivity a nezájmu, může si např. idealizovat chování osoby, které by společností nebylo obecně považováno za vhodné/přijatelné. Důležitost role sociálního prostředí na utváření mentální reprezentace rodiče částečně potvrzuje také výzkum Myškové (2014), ve kterém se ukázalo, že v mnohých případech je idealizace jednoho rodiče vystavěna na silné kritice a hostilním postoji k druhému rodiči. Vztáhnou-li to navíc ke zjištění, že děti z ústavní výchovy málo hovoří s vrstevníky o své rodině (tamtéž), nemohou mít tedy potřebné srovnání s normou, které by jim pomohlo vymanit se z idealizace či demonizace plynoucí z vlastní sociální zkušenosti.

Ráda bych koncept idealizace a devalvace vztáhla také k psychoanalytickému pojetí, které s ním pracuje v kontextu přirozeného vývoje dítěte. Kohut (1978 in Pearce, 2003) popisuje, že dítě si potřebuje vytvořit idealizovaný obraz rodiče, který mu bude poskytovat jistotu a bezpečí a zároveň mu bude sloužit jako vzor. Pokud je na idealizující potřebu dítěte konstantně dobře reagováno rodiči, roste u dítěte pocit vlastní hodnoty a přesvědčení o své schopnosti vypořádat se s vnějším světem a s vnitřními konflikty. Zažívá-li naopak dítě frustraci z nedostatečně uspokojené potřeby idealizace rodiče, může to vést k jeho velké nejistotě a následně, pokud výchova splňuje další patologické znaky, až ke vzniku psychických poruch (např. narcistická porucha osobnosti, deprese). Pokusím-li se vztáhnout Kohutovu teorii k dětem z ústavního prostředí, nabízí se možnost, že by tendence k idealizaci rodiče měla své kořeny již před jejich umístěním do ústavního zařízení. Rodina, ve které dítě vyrůstalo, mu pravděpodobně nezajistila dostatečné uspokojení některých potřeb jako je např. pocit bezpečí, idealizované vnímání rodiče, zrcadlení a posilování vlastní hodnoty. Následkem toho může mít adolescent či dospělý jedinec tendenci k idealizaci osob, u kterých si vytvoří představu, že je jejich součástí, neboť mu to tak dodává potřebnou sílu a jistotu a naopak k devalvaci jiných osob také z důvodu zvyšování vlastní hodnoty. Na druhou stranu se mi však nepodařilo dohledat, zdali by idealizovanými osobami mohli být samotní rodiče. V literárních pramenech se hovoří většinou o idealizaci terapeuta či jiných osob, které v jedinci oživují a zvnitřňují idealizovaný obraz rodiče (např. Mikota, 1995 in Plháková, 2006, Pearce, 2003). Těžko však odhadnout, jaká specifika by měl tento zprostředkovaně vytvořený idealizovaný obraz rodiče a jestli by byl v dítěti vědomě ukotven tak, aby se mohl zračit v jeho vyjádřené mentální reprezentaci rodiče.

Při interpretaci postoje dítěte k rodiči je nutno brát v úvahu také možnost diskrepance mezi prezentovaným názorem na rodiče a subjektivně vnímanou realitou dítěte. Takovýto rozpor se potvrdil ve výzkumu Myškové (2014), ve kterém někteří adolescenti reagovali na přímé otázky vyjádřením extrémně kladného vztahu k matce, ale v nepřímých otázkách (např. na výchovné působení) či v úkolech (kresba rodiny), které nejsou explicitně spojeny s hodnocením matky, se projevil jejich hostilní postoj k ní. To poukazuje na jejich ambivalentní postoj k matce, který může plnit funkci obranného mechanismu (např. vědomě si dítě nepřipouští bolavou zkušenost, že o něj matka nejevila zájem) nebo mohl vzniknout z důvodu ochrany před případným dopadem negativního vyjádření o matce (např. strach z omezení možnosti vídat matku).

Z výše sepsaných poznatků vyplývá, že pro vytvoření realistického pohledu²³ na rodiče je důležitý především pravidelný kontakt dospívajícího s nimi (mít možnost vidět rodiče v jejich běžném každodenním fungování a možnost reflektování této zkušenosti), případně navázaný vztah s jinou vztahově blízkou osobou a absence potřeby chránit své sebepojetí vyplývající z nepříjemných zkušeností či ze znalosti ohrožujících informací o rodičích.

Kvalita vztahu dospívajícího s rodiči

Povaha vztahu dítěte s rodičem v období adolescence je do jisté míry předurčována jeho kvalitou v dřívějších fázích vývoje (Smetana, 2011). Výchovné působení rodičů, zájem o děti a emoční zaangažovanost rodičů jsou významnými faktory ovlivňující aktuální vztah dospívajícího k rodičům (Parish, 1987 in Macek, 2012). Považuje-li navíc adolescent komunikaci s rodiči za otevřenou (možnost svobodného vyjádření, debatování o problémech), je pravděpodobné, že případné konflikty jím nebudou prožívány jako ohrožující a narušující kvalitu vztahu s rodičem (Macek, 2012).

Výzkumy potvrzují důležitost kvalitního vztahu mezi rodičem a adolescentem ve vztahu k dobrému sociálnímu, emočnímu i mentálnímu fungování v období dospívání a rané dospělosti (Dekovic, Meeus, 1997, Thorová, 2012). Nevnímá-li adolescent z dlouhodobé perspektivy vztah s rodiči jako uspokojující, pravděpodobně se bude častěji uchýlovat ke konfliktním konfrontacím či k rizikovému jednání. Poznamenán může být také jeho vstup do sociálních vztahů mimo rodinu a jejich kvalita (pokud se v nich nenaučil v rámci rodiny zdravě pohybovat) či vytvářené sebepojetí a s ním spojené sebehodnocení. To potvrzuje výzkum

²³ Realistickým pohledem je myšleno především neuchylování se ke krajnímu hodnocení (idealizace x demonizace) rodiče, ale schopnost vidět jeho klady a zápory.

Dekovic, Meeus (1997), jehož výsledky ukazují, že kvalita vztahu adolescenta s rodiči (úroveň blízkosti, intimacy, vazba, rodičovská akceptace a účast) ovlivňuje úroveň sebehodnocení adolescenta, což se následně odráží v kvalitě jeho vytvářených vztahů s vrstevníky. Výzkum dále našel spojitost mezi rodiči vyjadřovanou spokojeností se svým dítětem a sebehodnocením adolescenta. Důležitost názoru rodiče pro adolescenta potvrzuje také výzkum Macka a Osecké (2000 in Macek, 2004). Ten ukázal, že po celou dobu adolescence²⁴ je dospívajícími přisuzována velká váha představě „*jak si myslím, že mě vnímají rodiče*“, a že je pro jejich náhled na sebe samého důležitější než takovýto názor vrstevníků či dalších osob.

Z výše uvedených poznatků je zřejmý dopad kvality vztahu mezi rodičem a adolescentem na jeho prožívání a vývoj, což zároveň upozorňuje na handicap, který v tomto ohledu děti z ústavní výchovy mají. Jejich vztah s rodiči je nutně poznamenán už jen samotným aktem odebrání a umístění do ústavu, přičemž je pravděpodobné, že ani dříve nefungoval ideálně. Následně omezený kontakt s rodiči neusnadňuje uzdravení vztahu²⁵, spíše prohlubuje fantazírování dětí a adolescentů o rodičích a jejich postojích a názorech na ně samé. Adolescentova potřeba ochránit sebe sama a nepřipustit si tak odmítavý/negativní postoj rodiče případně důležitost takového postoje by mohla být částečným vysvětlením pro vytváření obranných mechanismů jako je idealizace či devalvace rodiče. Neuspokojená potřeba vědomí, že mě mají rodiče rádi, že jsem pro ně dobrý, se následně může přesouvat do vrstevnických a partnerských vztahů, ve kterých dospívající budou hledat intimní, bezpečné útočiště a sebezpotvrzení (Dekovic, Meeus, 1997). To se však zdá být problematické, neboť v adolescenci navazované přátelské a partnerské vztahy nebývají stabilní, a proto se často stávají zdrojem zklamání a ublížení na místo očekávaného uzdravení. Do hry navíc vstupují sociální kompetence, které jsou nutné pro vytváření kvalitních sociálních vztahů, a jež však bývají u dětí pocházejících z dysfunkčních rodin a z ústavní výchovy mnohdy nedostatečné (Dekovic, Meeus, 1997, Ptáček et al., 2011).

Identifikace dospívajícího s rodičem

O identifikaci jako o jednom z mechanismů socializace jsem se krátce zmínila již v kapitole věnující se rodině. Nyní bych na tento fenomén chtěla nahlédnout podrobněji a vztáhnout ho

²⁴ Ačkoliv se ukázalo, že důležitost názoru rodičů postupně s přibývajícím věkem adolescenta klesá.

²⁵ Navíc pokud se s rodinou systematicky nepracuje na nápravě rodinného fungování.

především k rozdílné sociální zkušenosti, zejména vztahové, u adolescentů z rodin a z ústavní výchovy.

Identifikace je proces, který probíhá od útlého dětství a vyznačuje se snahou²⁶ o co největší přiblížení sebe sama (svého chování, hodnot, podoby) k vybranému modelu (nejčastěji rodič) (Čáp, Mareš, 2007). Helus (2015) zmiňuje dva předpoklady identifikace, kterými je láska k druhé osobě, jež se chce dítě plně podobat, nebo strach z trestání či z citového odmítnutí. Vztáhnou-li tento teoretický koncept k dětem z ústavní výchovy, mohl by právě strach z citového odloučení hrát roli v utváření jejich identifikace s rodiči. Dítě se v ústavním zařízení seznamuje s normami, hodnotami společnosti, zjišťuje, jak má „správná“ rodina fungovat a v čem pochybila právě ta jeho²⁷, což by logicky mělo vést k deziluzi a do jisté míry i k de-identifikaci s rodiči. Do hry však vstupuje další faktor, kterým je potřeba dítěte „někam patřit“. Nejpřirozenější a nejlákavější je pro dítě být součástí biologické rodiny, než aby potřebu „někam patřit“ saturovalo v ústavu či někde jinde (Myšková, 2014). Před dítětem tak stojí volba²⁸, zdali přijmout nové normy a hodnoty společnosti a zároveň čelit strachu z citového odmítnutí rodiče z důvodu jiného náhledu na svět, nebo za účelem ochrany svého sebepojetí zůstat s rodičem identifikován. Dokáží si představit, že takováto ochranná identifikace by pak mohla ve zvýšené míře přetrvávat i v období dospívání, pro které je jinak typický již výše zmíněný odklon od vnímání rodičů jako vzorů z důvodu přirozené separace od nich.

Nicméně určitá míra identifikace s rodičem, která nevychází z potřeby ochrany sebe sama, se v dospívání ukazuje být protektivním faktorem, podporujícím utváření identity, sebevědomí či dobrý školní výkon (Gutman, Eccles, 2007, Berenson et al., 2005, Čáp, Mareš, 2007). Gutman a Eccles (2007) hovoří o takzvané pozitivní identifikaci s rodičem, kterou definují jako adolescentem vnímanou míru blízkosti, úcty a času stráveného s rodiči. Autoři zjistili, že tato identifikace má pozitivní vliv na utváření identity dospívajícího, na sebehodnocení a mimo to působí protektivně před vznikem depresivní poruchy a problémů v chování. Zároveň však výsledky výzkumu potvrzují vývojově podmíněnou proměnu, když ukazují, že míra pozitivní identifikace klesá s přibývajícím věkem od 13 do 17 let a poté zas začíná mírně stoupat od 17 do 19 let.

²⁶ mnohdy na nevědomé úrovni

²⁷ Jednotlivá ústavní zařízení se pravděpodobně liší mírou zprostředkování toho, jak běžné rodiny fungují. Myšková (2014) ve své výzkumu zjistila, že téma rodiny je v ústavních zařízeních stále určitým způsobem tabu.

²⁸ probíhající pravděpodobně neuvědomovaně

Důležitost identifikace adolescentů s rodiči potvrzuje i výzkum Berensona a jeho kolegů (2005), který zkoumá její propojení se sebehodnocením dospívajících v závislosti na postoji rodičů (přijímající x odmítající) k nim. Výsledky ukazují, že dívčí sebehodnocení je přímo vázané na postoj rodiče. Případná identifikace s odmítajícím rodičem tak vede k jejich sníženému sebevědomí. Naopak je zajímavé, že sebehodnocení chlapců roste s mírou identifikace s rodiči bez závislosti na jejich postoji. Toto zjištění se zde autoři pokoušejí hypoteticky interpretovat tak, že silná identifikace s rodiči²⁹ a vědomí kvalitního vztahu s nimi jsou pro pohodový stav dospívajících chlapců mimořádně důležité faktory, a to i přes odmítající postoj rodiče. Chlapci vnímané případné zhoršení základních rodinných vazeb je pro ně tedy tak ohrožující, že raději podstoupí riziko internalizace rodičovského negativního postoje na sebe samé (plynoucí z jejich identifikace s nimi). Propojení fenoménu identifikace s postoji rodičů zas nabízí jiný způsob nahlížení na možné příčiny (ochranná funkce) a následky (snížené sebehodnocení, internalizace negativního postoje) identifikace dospívajících než předkládá Helus (2015) a navíc poukazuje na možné genderové rozdíly.

Nyní ještě pár slov k tomu, co o identifikaci říkají výzkumy prováděné v podmínkách ústavní výchovy. Po rešerši českých i zahraničních studií byly dohledány pouze výzkumy, které se tématu dotýkají okrajově, a proto vycházím jen z dílčích výsledků, které přinesly výzkumy Myškové (2014) a Zábranské (2015), ve kterých identifikace s rodiči vyvstala jako jedno z témat. Výsledky obou výzkumů poukázaly na obdobnou povahu identifikace s rodiči projevující se strachem ze zvládnutí dospělého života (např. zajištění finanční stránky, schopnost postarat se o děti, najít si vhodného partnera). Jinak řečeno, vnímá-li se adolescent jako člen rodiny, která nedokázala plnit svou funkci a obstát v požadavcích života, může to v něm vyvolat pochybnosti a strach, zdali se on sám v dospělém životě nebude potýkat se stejnými problémy. Takováto identifikace s negativní konotací pak ohrožuje jedincovo sebehodnocení. Východiskem této situace může být idealizace rodiče/rodiny.

Zajímavé je nahlédnout na fenomén identifikace ve vztahu k Rotterově konceptu „locus of control“, který popisuje vnímanou míru přesvědčení jedince o svých schopnostech řídit a ovlivňovat výsledky své činnosti. Autor vyčlenil dva póly kontinua: interní a externí „locus of control“: 1) chování odpovídající internímu „locus of control“³⁰ je jedincem přisuzováno vnitřním faktorům (jeho schopnosti, vůli, úsilí), 2) chování odpovídající externímu „locus of control“, je jedincem chápáno jako výsledek vnějšího chodu věcí (např. osud, náhoda), které nemá v moci sám ovlivnit (Rotter, 1966). V realizovaném výzkumu v rámci bakalářské práce

²⁹ Identifikace chlapců s rodiči byla silnější než identifikace dívek s rodiči.

³⁰ Také nazýváno jako přesvědčení o vnitřní kontrole.

jsem u některých dětí z dětských domovů nalezla propojení takového vztahování se k životu s jejich identifikací s neúspěšnými rodiči. Konkrétně se jednalo o vnímání předurčenosti budoucího směřování vycházejícího z fungování původní rodiny a prožívání vlastní bezmocnosti vůči vlivu na některé aspekty svého života (Zábranská, 2015). Takovouto identifikaci zapříčiňující pocit bezmoci a ztrátu vůle „dělat věci jinak než rodiče“ považuji za velmi rizikovou pro sebepojetí a celkové životní směřování dítěte. Přesvědčení o vnitřní kontrole je významným tématem ve vztahu k orientaci na budoucnost, proto se mu budu věnovat také v následující kapitole.

1.3.2 Vztahování se k vlastní budoucnosti

Jedním z hlavních rysů lidského myšlení a chování je orientace na budoucnost. Ta se podílí na motivaci každodenního chování v průběhu celého života, respektive od počátku orientace dítěte v čase. U adolescentů má vztahování se k vlastní budoucnosti svá specifika související s věkovým obdobím a s vývojovými úkoly s ním spjatými. Jedním z nejdůležitějších vývojových kroků je formování vlastního sebepojetí, na kterém se významně podílí právě náhled dospívajícího na budoucnost. Mimo to jde také o období klíčových rozhodnutí týkajících se kariéry, životního stylu a budoucí rodiny, které se podílejí na směřování života dospívajícího (Nurmi, 1991).

Abych v realizovaném výzkumu mohla zmapovat téma rodiny v představách o vlastní budoucnosti, je potřeba nejprve nahlédnout, jak takovéto představy v mysli fungují, jakým tématům věnují dospívající pozornost, a s jakými proměnnými je vztahování k budoucnosti propojeno. Po obecném představení tohoto kontextu bude možno lépe porozumět, jaké místo v představách o budoucnosti zaujímá rodina.

Vymezení budoucí (perspektivní) orientace

Orientaci na budoucnost je potřeba ukotvit, respektive neuvažovat o ní jako o izolovaném fenoménu, ale jako o součásti konceptu časové perspektivy, který postihuje to, jakým způsobem a v jakém množství je jedinec orientován na aktuální podněty, minulé zkušenosti či na anticipaci budoucího (Vitošková, Pavelková, 2016). To umožňuje nahlédnout na význam, které vztahování k budoucnosti pro jedince představuje, případně na souvislosti vyvstávající z jím vnímané časové kontinuity.

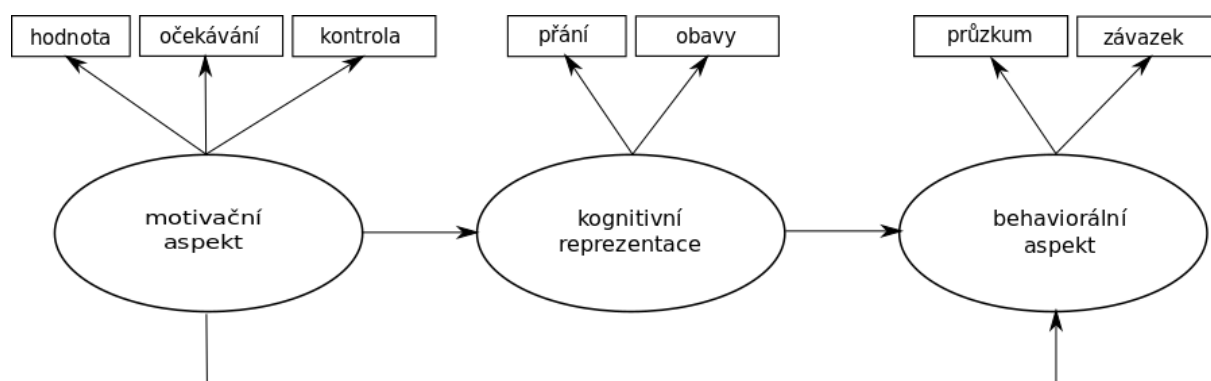
V českém prostředí bývá používán termín perspektivní orientace, kterému se výzkumně dlouhodobě věnuje Pavelková, jež ho vymezuje jako „*komplexní, relativně autonomní psychický předpoklad k aktivní strukturaci budoucnosti.*” (Pavelková, 1990, s. 39). K rozvoji perspektivní orientace dochází obvykle v období staršího školního věku na základě proměny vnitřních dispozic (např. nové kognitivní dovednosti) a vystavení vnějším podmínkám, takzvaným výzvám (např. volba profesního směřování). Je pojímána jako relativně stabilní osobnostní charakteristika, která určuje míru zájmu a účasti na vlastní budoucnosti a kvalitu rozvoje schopnosti autoregulace vlastního chování (Pavelková et al., 2010).

Výzkumy Pavelkové a jejích kolegů na poli perspektivní orientace jsou zaměřené především na identifikaci a rozvoj vnitřních předpokladů, které podmiňují charakter a kvalitu jedincova vztahování k budoucnosti (Pavelková et al., 2010). To bývá vztahováno k charakteristikám a schopnostem souvisejícím s tématy seberozvoje a profesní orientace (např. výkonová motivace a volní vlastnosti), jež poskytují odpovědi na otázky týkající se přístupu žáků a studentů k plánování studijní a profesní dráhy (Pavelková, 2002, Vitošková, Pavelková, 2016). Ačkoliv je žákovské, případně studentské pojetí vlastního profesního směřování zasazeno do celkové představy o uspořádání budoucího života, neposkytují výsledky mnoho informací o představách vlastní rodiny, které mě vzhledem k realizovanému výzkumu zajímají přednostně. Nicméně některé popsané tendence stojící v pozadí představ (např. uvažování v alternativách, volní optimismus³¹ a sebeurčení³²) je možné vztáhnout k tématu rodiny, a proto jsou pro rámec mého výzkumu podstatné (Vitošková, Pavelková, 2016).

Vzhledem k zaměření výzkumu mě oslovil koncept budoucí orientace Seginerové, Nurmiho a Poola (in Seginer, 2009), který se v mnohém významově překrývá s perspektivní orientací Pavelkové. Na druhou stranu je méně zaměřen na její autoregulační funkci a podrobněji rozpracovává jednotlivé domény, jejich konkrétní obsahy, které propojuje s emocemi a s dalšími tendencemi v chování. Autoři koncept budoucí orientace vymezují jako multidimenzionální a vícestupňový fenomén, kterému je třeba rozumět v kontextu osobnostních i vnějších proměnných (Nurmi, 1991, Seginer, 2009). Na základě tohoto pojetí vytváří model (znázorněný na obrázku níže), který zahrnuje motivační, kognitivní a behaviorální aspekt a vztahy mezi nimi. Pro lepší orientaci v konceptu a procesech, které se odehrávají na pozadí vytvářených představ, bude tento model představen.

³¹ Důvěra jedince v úspěch při dosahování vytyčeného cíle.

³² Důvěra jedince ve vlastní schopnost ovlivňovat události ve svém životě.

Obrázek 1³³ - multidimenzionální a vícestupňový model orientace na budoucnost

Motivační aspekt obsahuje hodnotu budoucí domény (doménou je např. manželství a rodina, práce a kariéra), která udává, v jaké míře je daná doména vnímaná jako důležitá ve vztahu k budoucímu životu. Na to navazuje subjektivní očekávání úspěšné realizace nadějí, přání a plánů a pocity s ním spjatými (Seginer, 2009). Nurmi (1991) považuje emoce za bezprostřední a nevědomý způsob hodnocení, kdy očekávání úspěchu stimuluje pozitivní emoce a očekávané selhání evokuje pocity negativní. Příkladem konkrétního očekávání může být míra optimismu nad vlastními plány o manželství (Seginer, 2009). Posledním významným aspektem je vnitřní kontrola znamenající míru subjektivního přesvědčení, že realizace cílů a plánů specifických pro danou oblast závisí na vlastních schopnostech a vynaloženém úsilí. Kombinace těchto motivačních sil podněcuje kognitivní reprezentaci a tendence jedince k chování (tamtéž).

Kognitivní reprezentace představuje konkrétní obsah plánů a cílů, který nabývá dvou podob: přání a obavy. Výsledky výzkumu Seginerové (1986a, 2005 in Seginer, 2009) ukazují, že generované domény a jejich obsah se u dospívajících v průběhu let výrazně nemění. Navíc sebraná data umožňují nahlédnout na konkrétní obsah jednotlivých domén, respektive na to, jaké přání a obavy jsou v rámci různých domén generovány. K jejich ilustraci použiji doménu „manželství a rodina“, která zároveň poslouží k získání představy o tématech, která adolescenti ve vztahu k vlastní rodině obvykle přinášejí. V rámci domény manželství a rodina byly respondenty produkovány nejčastěji úvahy nad budoucím manželem, manželkou (často ve spojitosti s tím, zdali současný romantický vztah přetrvá do dospělosti) a nad dětmi. Z konkrétních vyjádření adolescentů byla autory jako přání označena tato: vdát se za mého

³³ Tvorba obrázku inspirována grafickým zpracováním ze Seginer, 2009, s. 15)

přítele Dannyho; oženit se/vdát se; mít chápajícího manžela a báječné děti; mít velkou rodinu. Za obavami se skrývaly tyto výroky: budu bezdětný/á; nevezmu si toho pravého člověka: po svatbě se mnou bude manžel hrubě zacházet; něco špatného se stane mým dítětem (Seginer, 2009, s. 12 – 13).

Zbývá vysvětlit behaviorální aspekt modelu, který se skládá ze dvou proměnných. Jednou z nich je prozkoumávání budoucích možností pomocí vyhledávání poradenství, různorodých informací a zjišťování jejich vhodnosti k osobnostním vlastnostem a životním okolnostem jedince. Prozkoumávání vztažené k doméně rodiny a manželství může mít vnitřní charakter, kdy se jedinec v úvahách zaobírá představou sebe sama žijícího po celý život s jedním partnerem. Druhou proměnou je závazek, který spočívá v učinění rozhodnutí k nějaké konkrétní možnosti, například vdát se/oženit se (Seginer, 2009).

Nastíněný model ukázal, jak konkrétní domény v mysli fungují. Nyní ještě pár slov k samotným doménám, kterým se dospívající ve svých úvahách o budoucnosti věnují. Seginerová (2009) se na základě shrnutí výsledků různých výzkumů domnívá, že přes odlišné socio-kulturní podmínky a s tím související nastavení sociálních rolí spojených s dospělostí se adolescenti obvykle vztahují k 4 životním doménám: vzdělání, práce a kariéra, manželství a rodina a sebe-zaměření³⁴. Konkrétní obsahy těchto domén se mezi adolescenty mohou lišit nejen s ohledem na vnitřní dispozice, ale také na základě norem, hodnot a životních podmínek převládajících v jejich společenském prostředí. Ukazuje se, že v západních, individualisticky orientovaných společnostech se adolescenti více zaměřují na volný čas a materiální hodnoty (Nurmi, 1991), zatímco v kolektivistických společnostech je ve vztahu k budoucnosti uvažováno častěji také o členech původní rodiny či o vesnici, případně národě, ve kterém žijí (Seginer, Halabi-Kheir, 1989 in Seginer, 2009).

Výzkumy z českého prostředí částečně dokládají vliv společenského nastavení na obsah domén a jejich hodnot, které pro jedince představují. Srovnávaná data dvou generací českých adolescentů z roku 1992 a 2001 (Macek, 2002 in Macek, 2012) ukazují, že ve spojitosti se změnou společenského nastavení a životního stylu mladých lidí nabývají u generace z roku 2001 na důležitosti cíle a plány týkající se dosažení dobrého vzdělání, profese a trávení volného času. Naopak se zde projevuje trend odkladu rodinného života, který se zračí ve významném poklesu či oddálení produkovaných přání mít děti a udržovat stabilní partnerství

³⁴ Sebe-zaměření se projevuje produkovanými představami o náladě (např. stát se šťastným) a osobnostních charakteristikách (např. stát se uznávaným a odvážným).

(Chaloupková, 2008; Rabušic, 2001). Důležitost ztrácí také zaměření na budování pozitivních vztahů s druhými a vnímání vlastní užitečnosti pro vlast (Macek, 2002 in Macek, 2012).

Aktuální české výzkumy nepoukazují na výrazné nové trendy týkající se obsahových témat domén. Vitošková, Pavelková (2016) z generovaných úvah adolescentů o vlastní budoucnosti vypreparovaly základní figuru, která byla přítomna nejčastěji: složit maturitní zkoušku – dostat se na vysokou – najít vhodné zaměstnání – pracovat – založit vlastní rodinu. I když takto obecně popsaná figura působí realisticky, nepřekvapivě, připadá mi zajímavé si uvědomit, že čtyři z jejích pěti aspektů vycházejí z profesní dráhy jedince. Pátá, současně závěrečná složka figury se týká založení rodiny, což dokládá její anticipovanou vzdálenost a ilustruje její upozaděné postavení v představách adolescentů o budoucnosti. Konkrétně mě k tomu napadá, proč také rodinná sféra není rozdělena do více jednotlivých aspektů (např. nalezení vhodného partnera, svatební rituál jako analogie maturitní zkoušky, přání mít děti) a nekonkuruje tak více profesní sféře. Potencionálních vysvětlení se nabízí více. Upozadění tématu vlastní rodiny může vycházet z hodnotového nastavení západní kultury, která v protestantském duchu upřednostňuje profesní kariéru před všemi ostatními oblastmi života (Smetáčková, 2010). Dalším potencionálním zdůvodněním je již zmíněný trend odkladu rodinného života, který zvětšuje subjektivní vzdálenost plánu založení rodiny. Jeho důsledkem, i když ne nezbytným³⁵, může být menší zaangażovanost do tématu (Gjesme, 1976). Ta se pak může odrazit v míře a kvalitě rozpracování představ o vlastní rodině. Na druhou stranu z výzkumů Smetáčkové (2010) a Slepíčkové (2016) vyplývá, že ptáme-li se na časový úsek³⁶ v úvahách adolescentů propojený s vlastní rodinou, nabývají představy o ní na důležitosti a dostávají se z hlediska vnímání jejich hodnoty a rozpracování do konkurenčního postavení vůči pracovní kariéře. Je potřeba zmínit, že charakter vzájemného postavení se ve výzkumu ukázal být spjat s genderem, kdy u dívek zaujímal sféra rodiny dominantní pozici vůči práci a u chlapců tomu bylo naopak.

Při vztáhnutí výše uvedeného k životu dospívajících v dětských domovech mě také napadá, zdali by v případě nedominantního postavení studijní a profesní dráhy³⁷ v konceptu budoucího života nedocházelo k vytvoření odlišné figury anticipovaných událostí, než kterou zachytily autorky Vitošková a Pavelková (2016). Nemohly by se jiné priority projevit například hlubším rozpracováním tématu rodiny či generováním jiných subjektivně

³⁵ Jsou popisovány velké rozdíly mezi dospívajícími a jejich vztahováním se k blízkým i vzdáleným cílům s ohledem na jejich vnitřní dispozice.

³⁶ Ve výzkumu Smetáčkové (2010) šlo o představu o vlastním životě ve třiceti letech.

³⁷ Tak by tomu mohlo být např. u dospívajících z DD, u kterých nebývají obvyklé velké studijní a profesní ambice.

podstatných témat? Na druhou stranu do toho na straně dospívajících z dětských domovů mohou vstupovat další faktory, jako například fakt, že se nemohou v představách o rodině opřít o svou vlastní zkušenost do takové míry jako je tomu u dospívajících z rodin. To může generovat nejistotu ohledně jejich rozpracování, a vést dospívajícího k rozhodnutí raději se do toho nepouštět. K osvětlení postavení vlastní rodiny v úvahách o budoucnosti u dospívajících z dětských domovů se pokusím přispět výsledky výzkumu.

Orientace na budoucnost z pohledu různých faktorů

Původní rodina

Vztahování se k budoucnosti se formuje na základě vlastních životních zkušeností získaných žitím v určitém sociálním prostředí. To je determinováno již zmíněným kulturním zázemím, ale také konkrétní konstelací vztahů, ve které se dospívající pohybuje. Rodina se tak ukazuje být jedním z nejvýznamnějších faktorů ovlivňující představy dospívajících v mnohých jeho aspektech jako je výše aspirací, povaha postoje k budoucnosti či obsah plánů. Nurmi (1991) předpokládá, že povaha interakce mezi členy rodiny v průběhu celého období dětství je podstatnou součástí rozvoje orientace dospívajících na vlastní budoucnost. Vliv rodinné interakce, případně jeho část, může být dospívajícím reflektována, částečně může také probíhat na nevědomé úrovni (Smetáčková, 2010).

Nurmi (1991) na základě shrnutí výsledků různých výzkumů vymezuje tři roviny, ve kterých se ukázal podstatný vliv rodiny na vztahování se dospívajícího k budoucnosti:

- Vývoj hodnot, cílů a zájmů dětí se rozvíjí na základě stanovených norem, hodnot a přesvědčení rodičů. Ukazuje se, že z tohoto hlediska jsou cíle a hodnoty jednotlivých domén dospívajících podobné těm rodičovským (např. Conger, 1973 in Nurmi, 1991). Tomu odpovídá i skutečnost, že mladí lidé nejčastěji hledají rady a názory svých rodičů u důležitých, obtížných a dlouhodobě orientovaných rozhodnutí, zatímco názory a pocity přátel jsou pro ně podstatné zejména u rozhodnutí krátkodobého charakteru v méně důležitých oblastech (Wilks, 1985 in tamtéž). Také novější studie potvrzují přední roli rodičů při plánování budoucnosti, ve které jsou dospívajícími „využíváni“ jako hlavní zdroj informací. Po nich následují vrstevníci, média a škola (Malmberg, 2001 in Crespo et al., 2013).

- Chování rodičů může sloužit jako model pro řešení různých vývojových úkolů. Příkladem může být vývojový úkol intimity, u kterého mohou dospívající pochytit, jak s ním pracují rodiče v rámci manželství. Obdobně od rodičů mohou převzít například copingové strategie a dovednosti plánování a využívat je při řešení vlastních vývojových úkolů (Nurmi, 1991).
- Povaha některých aspektů interakce rodič – dítě se ukazuje být významná pro vztahování dospívajícího k budoucnosti. Jedná se o charakter poskytované zpětné vazby k chování dítěte, přičemž její kladná podoba pravděpodobně zvyšuje optimismus dítěte a míru jeho vnitřní kontroly (subjektivní přesvědčení o vlastním vlivu na různé životní domény) (Nurmi, 1991). To potvrzují výsledky Trommsdorff (1983), ze kterých vyplývá, že cítí-li dospívající od rodičů podporu, snadněji se pouští do úvah o budoucnosti a jsou ohledně ní optimističtější a aktivnější. Také výsledky z ústavního prostředí dokládají obdobný trend, kdy vnímaná sociální podpora matky adolescenty z ústavní výchovy vysoce koreluje s jejich pozitivnějším budoucím očekáváním (Sulimani-Aidan, Benbenishty, 2011). Dalším aspektem interakce rodič – dítě jsou rodiči kladené požadavky na dítě, které se podílejí na kvalitě jeho motivačních tendencí (např. schopnost stanovit cíle, vytrvalost při jejich plnění) (Nurmi, 1991).

Původní rodina je výzkumy shodně považována za významný činitel působící na představy budoucího života. Odraz jejího vlivu je nalézán v představách mnohých životních domén jako je vzdělání, práce či vlastní rodina (Crespo et al., 2013, Pimlott-Wilson, 2011, Sulimani-Aidan, Benbenishty, 2011). Spojitost rodiny se vzdělávacími aspiracemi zajímavě zachycuje sociologický pohled Pimlott-Wilsonové (2011) vycházející z předpokladu, že názory rodinných příslušníků mohou utvářet rozdíl mezi očekáváním a aspiracemi u dětí. Její výzkumné šetření potvrzuje, že představa budoucího zaměstnání je ovlivněna jak pravděpodobností dosáhnout vytyčeného cíle, tak jeho přijatelností u původní rodiny. Dále se v souladu s jinými studiemi (např. Reay, 1998 in Pimlott-Wilson, 2011) ukazuje, že rodinný habitus³⁸ může vyústit v tendenci dětí replikovat vzory nezaměstnanosti, které jsou ustanoveny v jejich původních rodinách. Zároveň výpovědi dětských respondentů z výzkumu ukazují, že povaha rodinného habitu není nevyhnutelně determinující, ale je adaptivního

³⁸ Rodinný habitus je zde používán jako způsob, skrze který můžeme porozumět očekávání dětí (např. proč něco vnímají jako nedosažitelné). Obecně lze habitus vysvětlit jako dispozici získanou v konkrétním sociálním prostředí, která se stává součástí jedince a podílí se na způsobech jeho chování, myšlení a cítění (Katrňák, Fučík, 2010).

charakteru a umožňuje dětem učit se z negativních zkušeností členů rodiny a vědomě se rozhodnout jejich cestu neaplikovat.

Vliv původní rodiny na představu vlastní rodiny zas potvrzují výsledky výzkumů, které uvádí, že pozitivní rodinná interakce a manželské štěstí rodičů povzbuzuje dospívající aktivně plánovat své budoucí manželství a rodinu (Nurmi, 1989d in Nurmi, 1991, Niemi, 1988 in tamtéž).

Gender

Představy o budoucnosti jsou determinovány také genderovým rozměrem. Ukazuje se, že jeho vliv se odráží v mnohých aspektech dívčích a chlapeckých představ (obsah a rozpracovanost představ, doprovázené emoce). Obecně panuje přesvědčení, že dívky jsou více orientované na rodinu, chlapcům je zas ve větší míře přisuzované zaměření na pracovní dráhu (Seginer, 2009). Výsledky výzkumů z českého prostředí tento předpoklad částečně potvrzují, zároveň však užitím kvalitativních metod poskytují hlubší vhled, a pomáhají tak tuto skutečnost interpretovat v širším kontextu (Smetáčková, 2010; Slepíčková, 2016). Výsledky z nich vyplývající naznačují, že ačkoliv dívky obvykle považují sféru rodiny za nejdominantnější aspekt budoucího života, neznamená to, že by vzdělávací a profesní zaměření bylo vůči ní upozaděno³⁹. Typicky se u dívek objevuje snaha aspirovat na úspěch v rodinné i pracovní sféře současně. „*S tím souvisí i koncept tzv. super-ženy (tj. ženy dokonale zvládající svoji rodinu i povolání), který odráží jak společenská očekávání vůči ženám, tak představuje i základní stavební kámen identity řady žen.*” (Smetáčková, 2010, s. 115). Identita a představa budoucího já je u dívek více provázána s orientací na vztahy s druhými, zatímco u chlapců mají individualizovaný charakter projevující se zaměřením na profesní a volnočasovou seberealizaci probíhající na pozadí rodinného života (Slepíčková, 2016; Smetáčková, 2010).

Tyto výsledky se nabízí porovnat s nálezy mé bakalářské práce, které ukázaly sebepojetí u chlapců z dětských domovů silně individualistické (já vymezující se proti druhým, nezávislé na názorech druhých), přičemž sebepojetí dívek z dětských domovů bylo naopak syceno vztahy s druhými (já splývající s názorem druhých na mě). Takovéto vyhraněné podoby sebepojetí se u dívek a chlapců z rodinného prostředí nevyskytovaly (Zábranská, 2015). Nahlédnu-li na to ve spojitosti s výzkumy Slepíčkové a Smetáčkové, napadá mě, zdali by genderové rozdíly v orientování se na vztahy v rámci představ o vlastní budoucnosti mohly u

³⁹ Naopak výzkum z českého prostředí ukázal, že dívčí aspirace na vzdělání jsou vyšší než chlapecké (Šmídová, 2008).

dospívajících z dětských domovů nabrat podobné vyhraněnosti, jako tomu bylo v případě sebepojetí.

Dalším genderem ovlivňovaným aspektem představ je jejich obsah. Ve srovnání s chlapci jsou dívkami častěji generovány obavy a nejistota, které mohou mít svůj původ v uvědomění toho, že prezentovaného ideálu nemusí být dosaženo či plynout z nejasné představy budoucího života (Smetáčková, 2010). Obavy generované v rámci ústavního prostředí nepřinášejí jednoznačné výsledky ohledně otázky působení genderu. V některých šetřeních se ukázala větší míra obav z přechodu z ústavní výchovy do dospělého života u dospívajících dívek, zatímco jiné studie nenašly signifikantní rozdíly mezi dívkami a chlapci (srov. Schiff, 2006, Sulimani-Aidan, Benbenishty, 2011).

Život v ústavní výchově

Faktory rodina a gender byly částečně – v tématech, která to umožňovala – již vztaženy ke specifikům ústavní výchovy. Nyní ještě zmíním některé poznatky popisující úvahy dospívajících z dětských domovů o vlastní budoucnosti. Výzkumy se v drtivé většině věnují náhledu adolescentů na proces vlastního osamostatňování z ústavní výchovy, na integraci do fungování společnosti a na problémy s tím spjaté (Bengtsson et al., 2018, Pavelková et al., 2010, Sulimani-Aidan, Benbenishty, 2011). Ukazuje se, že zjišťování povahy vztahování se k budoucnosti je významné, neboť ovlivňuje úspěšnost vstupu do dospělosti (Catalano et al., 2004). To potvrzují také výsledky dalších výzkumů, ve kterých pozitivní očekávání budoucnosti koreluje se zvýšenou motivací k úspěšnému dospělému životu, s aspirací na vyšší cíle (např. Arbona, 2000 Sulimani-Aidan, 2016, Armstrong, Crombie, 2000 in tamtéž), a jež tak může přispívat k lepší odolnosti jedince. Jinými slovy pozitivní očekávání figuruje jako jakýsi nárazník ochraňující dospívajícího před negativními událostmi a zpětnou vazbou z vnější (např. Kirk et al., 2011 in Sulimani-Aidan, 2016, Raffaelli and Koller, 2005 in tamtéž). Pozitivní očekávání budoucnosti je spojeno také s nastavováním dlouhodobých plánů a cílů (Catalano et al., 2004), jejichž vytváření je u dospívajících z ústavní výchovy zvláště důležité, uvědomíme-li si, že jejich přechod do dospělosti má definitivní a nevratnou podobu na rozdíl od postupného osamostatňování⁴⁰ dospívajících z rodin. Nevratnost procesu osamostatňování vyvolává u odcházejících jedinců obavy o jejich blízké budoucnosti, které jsou syceny strachem ze zvládnutí sebeřízení, z osamělosti a obavami z administrativního zařizování

⁴⁰ Zahraniční autoři používají k ilustrativnímu pojmenování přechodu u dospívajících z rodin termín “yo-yo transition”

(např. získání bytu). Na druhou stranu bývá přítomno pozitivní očekávání týkající se vymanění ze závislosti na systému, a proto bývá postoj k očekávanému odchodu ze zařízení považován za ambivalentní (Bengtsson et al., 2018).

Povaha očekávání se ukazuje být ovlivněna také vzdáleností, ke které se jedinec vztahuje: krátkodobé plány jsou více sycené obavami a strachem, zatímco dlouhodobé vize o vlastním životě jsou optimističtější (Bengtsson et al., 2018, Sulimani-Aidan, Benbenishty, 2011). Méně pozitivní očekávání vztahující se k bezprostřední budoucnosti nelze vysvětlit jen skutečností, že dospívající stojí před náročným momentem odchodu ze zařízení, neboť výzkum Bengtssona a kolegů (2018) našel obdobné rozdíly mezi krátkodobými a dlouhodobými cíli také u jedinců, kteří již byli 6 – 9 měsíců po odchodu ze zařízení. Témata, ke kterým se jedinci z ústavní výchovy v dlouhodobých plánech vztahují (zaměstnání, obstarání vlastního bydlení a založení vlastní rodiny), odpovídají běžnému společenskému očekávání, a to i v období zranitelného procesu přechodu do dospělého života.

V závěru mi připadá zajímavé nahlédnout na specifika v pojmání vlastního života z hlediska celkové časové perspektivy u adolescentů z dětských domovů. Výzkum Pavelkové a kolegyně (2010) přišel s očekávaným zjištěním, že žáci základních škol a středoškolští studenti z dětských domovů vnímají svou minulost významně méně pozitivně než žáci a studenti⁴¹ z rodinného prostředí. Další zkoumané proměnné zaměřené na vztahování se k budoucnosti nepřinesly statisticky významné rozdíly mezi skupinou žáků a studentů z dětských domovů a z rodin, ačkoliv byla odhalena určitá specifika odlišující žáky a studenty z dětských domovů od běžného trendu⁴². Zmíněn by měl být také ve výzkumu zachycený statisticky významný rozdíl ve fatalistickém pojetí přítomnosti u středoškoláků z dětských domovů a gymnazistů z rodinného prostředí, kdy středoškoláci z dětských domovů vnímají přítomnost významně více jako fatální a běh událostí považují za nezvratný. Vztáhnou-li výsledky k celému souboru, tak dosažená skóre poukazují spíše na specifickou studentů gymnázia, kteří se v proměnné fatalistická přítomnost významně liší také od studentů střední zdravotní školy. Z toho vyplývá, že fatalistické pojetí přítomnosti může být ovlivňováno typem vzdělání, což představuje důležité zjištění vzhledem k mému výzkumnému souboru, ve kterém jsou aktéři z kontrolní skupiny povětšinou studenti gymnázia. Na druhou stranu se v literárních pramenech objevuje, že dospívající z dětských domovů mohou být náchylnější k pasivnímu postoji k

⁴¹ Studenti výzkumného vzorku byli ze střední zdravotnické školy a z gymnázia.

⁴² Např. skóre u perspektivní orientace a poměně budoucnost dokládá, že u adolescentů z DD jsou žáci ze základních škol více zaměřeni na budoucnost než studenti středních škol, což odporuje běžnému trendu (Nurmi, 1991).

událostem, které považují za vlastním úsilím neovlivnitelné. Takového porozumění světu a sobě samému souvisí s mnohými proměnnými jako je míra rozvinutí sociálních kompetencí (např. schopnost sebereflexe, seberegulace, anticipace), výše sebeúcty, emoční distancovanost pečující osoby či výchovně-terapeutický přístup v zařízení (Běhouňková, 2012, Vágnerová, 2012a).

Další faktory

Představy adolescentů o budoucím směřování jsou provázány s mnohými dalšími faktory, kterým se již s ohledem na délku práce nemohu věnovat, a proto některé z nich již jen zmíním. Jsou to například názory vrstevníků, škola, věk, optimistické naladění, prožívání osamělosti a sebepojetí, jejichž vliv na vztahování se k budoucnosti byl výzkumy odhalen (Crespo et al 2013, Sulimani-Aidan, Benbenishty, 2011, Sulimani-Aidan, 2016). Catalano a kolegové (2004) uvádějí, že pozitivní orientace na budoucnost u dospívajících souvisí s dlouhodobým stanovováním cílů, s přesvědčením o hodnotě vyššího vzdělání, s pozitivnějším vztahem k pracovnímu procesu, s lepším sociálním a emočním fungováním ve škole a s kvalitou přístupu k sobě samému. V neposlední řadě se ukazuje, že adolescenti s rozvinutým smyslem pro budoucí orientaci si lépe uvědomují důsledky svého aktuálního chování, a proto jsou více motivováni odložit uspokojení pro budoucí plány a lépe tak chráněni před poruchami chování (Melkman, 2015).

Představa vlastní rodiny

Představu vlastní rodiny, kterou generují dospívající, nelze vnímat pouze individualisticky vzhledem k jejich jedinečné životní dráze, ale je potřeba zasadit ji do společenského kontextu, konkrétně zjistit, jaká sociální očekávání a věkové normy ve společnosti panují (Chaloupková, 2008). Obecně sdílená přesvědčení o významných životních momentech (např. sňatek, narození dítěte) mohou plnit funkci jakýchsi kulturních vodítek či kognitivních map, které poskytují jedinci vztažný srovnávací rámec, na jehož základě vytváří a hodnotí své vlastní plány (Settersten, 2003 in tamtéž). Jak již bylo předestřeno, výzkumy potvrzují, že se postupem doby proměňují postoje k rodičovství a k životu v partnerství/manželství (Chaloupková, 2008; Macek, 2012; Rabušic, 2001). Takového proměny zmapoval v českém prostředí výzkum Šamanové, Stěhulové (2011), který zkoumal postoje veřejnosti k různým výroky týkajících se rodinného života a porovnával je s výsledky obdobného zkoumání z

především let. Ukázalo se, že od roku 2003 významně poklesl souhlas s výrokem o důležitosti uzavření sňatku pro výchovu dětí (od roku 2003 do roku 2011 činil pokles 23 %). Respondenty byl také výrazně méně podpořen výrok o tom, že lidé v manželství jsou spokojenější než svobodně žijící lidé a výrok o povinnosti uzavřít sňatek před narozením dítěte. Výzkum dále zjišťoval hodnotu životních cílů (mít děti, žít v partnerství, vdát se/oženit se, věnování se zálibám, úspěch v zaměstnání, dosažení co nejvyššího vzdělání, bohatý společenský život) a zjistil, že mezi nabízenými možnostmi jsou za nejdůležitější považovány cíle mít děti a stabilního životního partnera. Projevily se zde mírné genderové rozdíly, kdy pro ženy byly tyto plány o něco významnější (častěji volily krajní hodnotu pojmenovanou „rozhodně důležité“ na sedmimístné škále) a první místo obsadilo přání mít děti. U mužů byl nejpřednějším cílem život se stabilní partnerkou, poté s nepatrným rozdílem následovaly děti. Z výzkumu lze usoudit, že neklesá důležitost domény vlastní rodiny, ale že veřejnost se stává tolerantnější k různým formám společného soužití.

V této obecné rovině se nabízí nahlédnout také na věk, který je s představami mateřství a otcovství spojován. V roce 2006 proběhl výzkum, ve kterém vzorek české veřejnosti přisoudil ženám jako ideální věk pro rodičovství 24,7 let a mužům 28,2 let. Představa o ideálním načasování rodičovství se lišila u respondentů dle výše jejich vzdělání a názoru na vhodný počet dětí. Roli hrál i věk dotázaných, kdy mladí lidé od 15 do 35 let považovali vyšší věk zakládání rodiny za vhodnější (Chaloupková, 2008). Ve srovnání s těmito výsledky byl v roce 2001 adolescenty předpokládaný průměrný věk vstupu do manželství 25,5 roku a narození dětí jimi bylo zasazeno do věku 27 let (Macek, 2002 in Macek, 2012).

Nyní již ke konkrétním představám o manželství a rodičovství u dětí a adolescentů, které přináší výzkumy Slepíčkové (2016) a Smetáčkové (2010), z nichž některé poznatky o předním postavení rodiny v představě budoucího života, o potřebě harmonizace pracovní a rodinné sféry u dívek, či o generování obav a pochybností již byly zmíněny. Nyní se zaměřím na konkrétní představy náhledu dívek a chlapců na vlastní rodinu a jejich roli v nich, které tyto výzkumy také předešly. Ukázalo se, že dívky ve srovnání s chlapci rozpracovávají podrobněji představy o rodině (jak bude fungovat, co budou členové rodiny dělat, rodičovské ambice) a považují se za silně zapojené do rodinného života (volný čas vázán na rodinu, používání množného čísla). Častěji se vztahují k dětem než k partnerovi, který je však implicitně skryt za mnohými výpověďmi. Ve vztazích k druhým akcentují převážně to, jak se o dané osoby plánují starat a v souladu s tím péči o domácnost a děti přisuzují především sobě. Manželovu roli spatřují ve finančním zajištění rodiny, v emoční podpoře, ve společném

trávení volného času a v konzumování péče, která bude jimi poskytována. Chlapci ve svých představách počítají s rodinou, nejsou však do jejího fungování konkrétněji zapojeni, a pokud ano, jedná se o trávení volného času, nikoliv o podílení se na péči o domácnost a děti. V jejich výpovědích se více objevuje téma volného času, kterého si na rozdíl od dívek nárokují mnohem více a přistupují k němu bezpodmínečně (bez představy, že je nutno nejdříve připravit děti do školy a uvařit). Jejich představa o vlastní budoucnosti se ukazuje být méně determinována rodinným životem, ale naopak více individualistická a méně spjatá s potřebou vyhovět očekáváním druhých (Slepičková, 2016, Smetáčková, 2010).

Společnou mají dívky a chlapci představu ideální figury, která se skládá z nalezení vhodného partnera – sňatek – založení rodiny (nejčastěji dvě děti). Představy o výchovném a zájmovém vedení vlastních dětí se ukazují být u dívek i chlapců determinovány genderovým rozměrem, kdy dcerám jsou předávány ženské zájmy a povinnosti (tanec, péče o domácnost) a synům zas mužské (fotbal) (Slepičková, 2016).

Z pole výzkumů ústavní výchovy nebyly nalezeny zdroje, ve kterých by bylo na představu vlastní rodiny podrobně nahlíženo, je proto nutné vztáhnout se jen k dílčím výsledkům, které nabízí studie Sulimani-Aidan, Benbenishty (2011) a některé další poznatky z ústavního prostředí. Zmíněná studie ukázala, že 94 % respondentů z ústavní výchovy se domnívá nebo je dokonce přesvědčeno, že budou mít dobré manželství. Na druhou stranu je překvapivé, že přes celkové pozitivní očekávání a vysokou sebejistotu v intimních a osobních vztazích (např. oproti dokončení středoškolského vzdělání), přibližně čtvrtina z nich předpokládá či je přesvědčená, že dětem neposkytne dobré zázemí pro žití, a že jejich děti nebudou mít dobrý život. Důvodem by dle autorů mohl být odraz jejich zkušenosti z rodiny, jejíž fungování vedlo k jejich odebrání, případně jejich očekávání potýkání se s duševními problémy, které vyjádřila část dospívajících (Sulimani-Aidan, Benbenishty, 2011). Ať už za těmito závažnými obavami stojí jakákoliv příčina, předpokládala bych, že jejich negativní povaha bude snižovat jejich celkové pozitivní očekávání. Zajímavé by mi přišlo nahlédnout právě na tento vztah a zjistit, proč tomu tak není. Jedním z potencionálních důvodů by mohl být fakt, že jedinci z dětských domovů na základě vlastní zkušenosti nepovažují za tak zásadní a určující vytvoření ideálního zázemí pro děti, a proto tím není sníženo jejich celkové pozitivní očekávání. To by svým způsobem dokládaly i v literatuře popsané zkušenosti pracovníků z ústavní výchovy, které naznačují, že některými jedinci pocházejícími z dětských domovů je umístění vlastních dětí do obdobného typu zařízení považováno za přijatelnější řešení v náročné životní situaci, než jak je tomu u běžné populace (Vágnerová, 2012a).

Posledním zde zmíněným specifikem, který byl u některých dětí z ústavní výchovy zaznamenán, je prolínání vlastní rodiny s rodinou původní při vztahování se k budoucnosti, což jinými slovy spočívá v plánování života ve společné domácnosti s členy své původní rodiny (Myšková, 2014). Mnoho dětí po odchodu se také do své původní rodiny bezprostředně, případně po neúspěšném pokusu postavení na vlastní nohy, vrací, což se ukazuje být problematické vzhledem k tomu, že nedostačující poměry v ní nemusely být napraveny a mohou tak negativně ovlivňovat jeho směřování (Běhouňková, 2012).

Na závěr teoretické části je podstatné ohlédnout se za teoretickým podkladem a na jeho základě shrnout, s jakým porozuměním vstupuji do vlastní výzkumné části práce. Obecně lze konstatovat, že dospívající z ústavní výchovy jsou ve srovnání s dospívajícími z rodin více ohroženi negativní povahou vnějších a vnitřních faktorů (např. nefungující původní rodina, snížená vnitřní kontrola, méně rozvinuté sociální kompetence, nižší úroveň vzdělání, nižší kognitivní předpoklady, systémové nedostatky v ústavním zařízení, nízké sebehodnocení), jejichž vliv na vytváření představ o svém budoucím životě, případně o vlastní rodině byl výzkumy potvrzen. Původní rodina se zdá být významným faktorem, který může zasahovat do generování představ o vlastní rodině u dospívajících z dětských domovů paralelně na několika úrovních - nízká socio-kulturní úroveň, absence „dobrého“ rodinného modelu či chybění emočně zaangažovaného rodiče obecně, dítětem vytvořený zkreslený (idealizovaný x demonizovaný) obraz rodiče, neadekvátní zpětná vazba k chování dítěte, mezigenerační přenos životního stylu atd., a ovlivňovat tak jejich formu i obsah. Na základě takovýchto poznatků předpokládám, že představy o vlastní rodině by se mohly mezi dospívajícími z dětských domovů a z rodin výrazněji lišit, a že by v potencionálních odlišnostech mohla hrát původní rodina značnou roli.

Ve vztahu ke konkrétní představě vlastní rodiny je nutno si uvědomit, že se zde střetávají protichůdné tendence. Na jednu stranu by se dalo očekávat, že představa vlastní rodiny bude zastávat důležitější postavení v rámci celkové orientace na budoucnost u dospívajících z dětských domovů, a to z důvodu jim odepřenému životu ve fungující rodině, případně pro obecně menší ambice v profesní sféře, které implikují seberealizaci v rodinné sféře a přibližují vzdálenost cíle založení rodiny. Na druhou stranu do hry vstupují zmíněné faktory jako absence zkušenosti z fungující rodiny, obranné mechanismy dospívajících, tabu tématu rodiny v ústavních podmínkách atd.

2 Empirická část

2.1 Úvod do výzkumného problému

V rámci ústavní výchovy patří problematika budoucího směřování dětí po opuštění dětských domovů k aktuálním otázkám. Studie poukazují na problémy, které doprovází integraci dětí zde vychovávaných do společnosti, i na ohroženou kvalitu jejich dospělého života v mnohých aspektech (Gjuričová, 2007, Harder et al., 2011, Matějček, 2006, Novotná et al., 2016). Hledají se možnosti, jak tuto situaci změnit, ať už způsobem koncepčním (spjato s otázkami nad dalším fungováním ústavní výchovy a rozšiřováním náhradní rodinné péče), intervenčním (cílené rozvíjení dovedností důležitých pro samostatný a spokojený život v dospělosti, sanace původní rodiny), podpurným (např. zvýšená podpora při osamostatňování) či jejich kombinací.

Lze předpokládat, že pohled dospívajících z dětských domovů na vlastní budoucnost hraje v procesu osamostatňování a vytváření si života mimo zařízení důležitou roli. Aktuální výzkumy toto téma uchopují a zabývají se představami dospívajících především ve spojitosti se zkoumáním jejich vzdělávacích a profesních aspirací, povahy představ z hlediska jejich realističnosti a přístupu k budoucnosti (Crespo, et al., 2013, Pavelková et al., 2010, Sulimani-Aidan, 2016, Sulimani-Aidan, Benbenishty, 2011). Představa vlastní rodiny je jimi postihována většinou pouze okrajově (např. pomocí dotazníku zjišťované jednotlivosti jako míra očekávané spokojenosti v manželství) a neumožňuje vytvořit komplexnější představu o ní, o její podobě a případné specifičnosti oproti představě dospívajících z rodin. Přitom se dlouhodobě ukazuje, že oblast sociálních vztahů bývá jedním z nejohroženějších aspektů vývoje u dětí z ústavní výchovy, a že snížené sociální kompetence těchto dětí se pravděpodobně promítají také do jejich vlastní rodiny, kde častěji v plnění své partnerské a rodičovské role selhávají (Matějček, 2006, Vágnerová, 2012a).

Předpoklad, že by tato práce mohla malým dílem přispět k lepšímu porozumění životní dráze jedinců, kteří žijí nebo prožili dětství (či jeho část) v dětském domově, byla motivací k jejímu sepsání. V rámci výzkumu bych ráda podrobněji prozkoumala představy dospívajících z dětských domovů o vlastní rodině, aby bylo možné lépe porozumět jejich povaze, opakujícím se rysům a vztahům mezi různými jejich aspekty. K takto postavenému účelu práce je vhodnější použít **kvalitativní metodologický přístup**, který umožňuje lépe než kvantitativní

paradigma nahlédnout na podstatu daného jevu, neboť není předem omezen, a dovoluje tak výzkumníkovi více se přiblížit vnímané realitě aktérů (Miovský, 2006).

2.1.1 Formulace cíle a výzkumných otázek

Ústředním cílem realizovaného výzkumu je prozkoumat, *jaké představy o vlastní rodině produkují dospívající z dětských domovů v rámci úvah nad vlastní budoucností*. Konkrétně se jedná o zmapování obsahové i formální stránky představ o rodině v kontextu úvah nad vlastní budoucností. Za účelem lepšího porozumění produkováným představám dospívajících z dětských domovů podrobuji obdobně zkoumání také představy dospívajících z rodin. Předpokládám, že zaměření se na společné rysy a rozdíly v pojetí rodiny mezi skupinami pomůže odhalit specifika, která vyvstávají v představách dospívajících žijících v dětských domovech. Tuto specifičnost, a tedy i existenci určitých rozdílů v pojetí rodiny mezi dospívajícími z rodin a z dětských domovů očekávám na základě výše popsaného teoretického podkladu. Obecně lze říci, že cílem práce je najít společné rysy a rozdíly mezi představami dospívajících z dětských domovů a z rodin a pokusit se je vhodně interpretovat.

V rámci snahy naplnit výše zmíněný cíl práce, se zaměřím také na *vztahování se dospívajících z dětských domovů ke své původní rodině, které porovnám s produkovánými představami o vlastní rodině*. Na základě teoretických poznatků předpokládám spojitost mezi vztahováním se k původní rodině a představou vlastní rodiny, a to u dospívajících z DD i z rodin.

Zároveň také, aby byla změněna perspektiva nahlížení na výzkumná data skrze sociální zkušenost (život v dětském domově versus život v rodině), je podrobím zkoumání z hlediska genderu. Pokusím se popsat a porozumět *případným rozdílům v pojetí rodiny v představách o vlastní budoucnosti mezi dospívajícími dívkami a chlapci z dětských domovů i z rodin*.

Na podkladě představeného cíle jsou zformulovány tyto výzkumné otázky:

- 1) **Jaké představy o vlastní rodině produkují dospívající ve věku 16 – 19 let⁴³ z DD⁴⁴ v rámci úvah nad vlastní budoucností?** Lze postihnout některé společné rysy? V čem se tyto představy odlišují od představ dospívajících žijících v rodinném prostředí? Jak lze případným rozdílům porozumět?

⁴³ I v dalších výzkumných otázkách se jedná o dospívající ve věku 16 – 19 let. Pro lepší přehlednost již není konkrétní věkové rozmezí uváděno.

⁴⁴ Ustálená zkratka pro dětský domov, dále používána.

- 2) **Lze postihnout některé společné rysy ve vztahování se k původní a vlastní rodině u dospívajících z DD?** Jak jim lze případně porozumět? V čem se odlišují od způsobu vztahování k původní a vlastní rodině u dospívajících žijících v rodinném prostředí?
- 3) **Liší se pojetí rodiny v představách o vlastní budoucnosti mezi dospívajícími dívkami a chlapci z DD a z rodin?** Jak lze případným rozdílům porozumět?

2.1.2 Výzkumný soubor

Rozvoj úvah o vlastním směřování je spjat s obdobím dospívání, které je charakteristické hlubším zkoumáním sebe sama a své životní dráhy. Toto období je rozsáhlé a v jeho rámci dochází u dospívajících k rychlému rozvoji a proměnám v prožívání, chování i v přemýšlení. Heterogenita v těchto aspektech v závislosti na věku je značná, a z tohoto důvodu je ve výzkumu zaměřeno pouze na věkové rozmezí 16 – 19 let, označované jako pozdní dospívání. Tento úsek je zvolen záměrně, neboť v něm bývá potřeba plánování vlastní budoucnosti naléhavější a představy o ní tak propracovanější. Dalšími charakteristikami výzkumného souboru se věnuji odděleně s ohledem na specifika výběru aktérů z DD a z rodin.

Aktéři z DD

Základním požadavkem pro účast na výzkumu bylo dlouhodobé umístění dospívajících v DD. Byla stanovena minimální doba tří let, kterou dospívající museli strávit v DD⁴⁵. Dalším kritériem bylo vzdělávání se podle rámcového vzdělávacího programu pro střední odborné vzdělávání, případně pro gymnázia, bez úpravy pro potřeby speciálního vzdělávání. Účelem bylo zajistit, aby do výzkumu nebyli zahrnuti jedinci se sníženými inteligenčními schopnostmi. Velký rozptyl v rozumových schopnostech by pravděpodobně výrazně ovlivňoval data a mohl zastínit odlišnosti vyvstávající na základě sociální zkušenosti, o které v práci jde především. Posledním požadavkem bylo zajistit genderově a věkově vyváženou skupinu aktérů, tedy stejný počet dívek a chlapců a jejich vhodné věkové zastoupení. Na základě uvedených požadavků byl výběr konkrétních dospívajících jedinců zkontrolován s vychovatelkami, které byly seznámeny s tématem a s průběhem výzkumu.

Pro spolupráci byly osloveny dětské domovy, ve kterých jsem dříve figurovala jako dobrovolník jedné neziskové organizace, případně s jedním z nich byla v pravidelném

⁴⁵ Myšleno tak, že se jedná o časový úsek, během kterého se neproměňovala situace jedince: nedocházelo k opakovaným umístěním do DD a návratům do rodiny.

kontaktu díky osobní zkušenosti blízkého člověka. Přístup do dětských domovů tím byl usnadněn, zároveň zadaná kritéria se ukázala být obtížně splnitelná. Nakonec se povedlo sehnat 8 dospívajících ze třech dětských domovů středočeského kraje, se dvěma z nich bylo provedeno pilotní ověření metod a následný výzkumný soubor tak zahrnuje 3 dívky a 3 chlapce. V rámci snahy o zajištění anonymity aktérů neuvádím názvy dětských domovů, případně měst a vesnic, ve kterých se nachází. Také jména aktérů, která jsou ve výzkumu užívána, jsou změněna. V souladu s tím jsou v prepisech rozhovoru tyto i další identifikační údaje (jména kamarádů, rodičů, dalších významných měst, škol) vynechány, případně pozměněny.

V tabulce 1 jsou uvedeny základní údaje o aktérech, které mi připadají důležité pro lepší porozumění výzkumnému souboru a pro případné srovnání se subjektivními informacemi získanými skrze rozhovory s aktéry.

Tabulka 1 – základní charakteristické údaje o výzkumné skupině

jméno	věk	typ školy a ročník	délka pobytu v DD	důvod umístění do DD
Míša	16 let	střední odborné učiliště 1. ročník	7 let	nezájem matky od narození dítěte, nemoc babičky
Katka	17 let	střední odborná škola 2. ročník	8 let	nedostatečná péče o dítě spojená s nezájmem matky
Adéla	18 let	střední odborné učiliště 3. ročník	8 let	slabé sociální podmínky, alkoholismus u matky, neomluvené absence ve škole
Filip	16 let	střední odborné učiliště 1. ročník	5 let	slabé sociální podmínky, nezájem rodičů
Lukáš	17 let	střední odborné učiliště 1. ročník	5 let	alkoholismus v rodině, život bez domova, nezájem rodičů
Viktor	19 let	střední odborné učiliště 3. ročník	6 let	selhání péče rodičů, slabé sociální podmínky

Určitým specifikem navazované spolupráce s aktéry z DD bylo to, že se ve většině případů seznamovali s možností účasti na výzkumu až v den, kdy měla proběhnout. Často až bezprostředně před zahájením spolupráce jsem jim vysvětlila, čeho se výzkum týká, a jak bude probíhat. Následně jsem jim poskytla možnost se výzkumu nezúčastnit, která nikým nebyla využita. Ve srovnání s tím dospívající z rodin si svou účast aktivně zvolili tím, že odpověděli na „inzerát“ umístěný na sociální síti, obdrželi základní informace k průběhu a

charakteru výzkumu, vybrali si termín, čas a místo, které jim vyhovovalo. Byli tak dlouhodobě konfrontováni se svou účastí a mohli se na mě obracet s dotazy. Tento odlišný způsob zahájení účasti na výzkumu považuji za proměnnou, která mohla vstupovat do výzkumu (např. větší míra zájmu o spolupráci u dospívajících z rodin; lepší fyzická i psychická připravenost na spolupráci díky možnosti nastavení podmínek vyhovujících pro sebe samého).

Aktéři z rodin

Vzhledem ke srovnávací funkci kontrolní skupiny by bylo ideálem vybrat aktéry, kteří by byli kromě sociální, zejména vztahové zkušenosti co nejpodobnější aktérům z DD. To se zdařilo v dodržení obdobného genderového a věkového rozložení, nicméně v povaze vzdělávání jsou znatelné značné rozdíly. Jde o faktor, který pravděpodobně vstupuje do představ dospívajících, což dokládá i výzkum Pavelkové a kolegyně (2010), ve kterém byl sledován vliv typu střední školy na představy o vlastní budoucnosti.

Posledním kritériem bylo stabilní rodinné uspořádání, které mělo být minimálně poslední 2 roky neměnné. Znamená to, že v tomto časovém úseku nedošlo k rozvodu rodičů, k úmrtí v rodině a k dalším významným změnám v rodinném uspořádání. Důvodem k tomu byla jak etická odpovědnost (nezatěžovat dospívajícího dotazováním na emočně nezpracované/křehké téma), tak předpoklad vlivu aktuální emočně náročné situace na představy o rodině. Přednostně byli do výzkumu vybráni zájemci z úplných rodin, což mělo zajistit kvalitativně co nejodlišnější sociální prostředí. Jak je patrné z tabulky 2, kromě jednoho aktéra byl požadavek naplněn. I u něj se situace jeví stabilní (5 let po rozvodu rodičů; otce pravidelně navštěvuje o víkendech).

Soubor kontrolní skupiny je složen z 3 dívek a 3 chlapců ze severočeského, středočeského a západočeského kraje. Jak již bylo zmíněno, dospívající z rodin aktivně vyjádřili zájem o účast na výzkumu odpovědí na „inzerát“ vyvěšený na sociální síti. Následně jim byl vysvětlen charakter výzkumu a specifika jejich účasti na něm. V případě vyjádřeného zájmu byli zkontaktováni zákonní zástupci (rodičové) neplnoletých aktérů pro zajištění písemného souhlasu s účastí jejich syna/dcery na výzkumu. Všichni požádaní rodičové souhlas poskytli.

Tabulka 2 - základní charakteristické údaje o kontrolní skupině

jméno	věk	typ školy a ročník	rodinná situace
Sára	16 let	střední odborná škola 2. ročník	úplná rodina
Lenka	17 let	střední odborná škola 2. ročník	úplná rodina
Bára	19 let	gymnázium 4. ročník	úplná rodina
Petr	16 let	gymnázium 2. ročník	rodiče rozvedeni, žije s matkou, otce navštěvuje
Radek	17 let	gymnázium 2. ročník	úplná rodina
Ondra	18 let	gymnázium 3. ročník	úplná rodina

2.1.3 Metody sběru dat

Zvolený kvalitativní metodologický postup má vliv na výběr metod, které budou v jeho rámci použity. Mělo by jít o metody otevřené, méně strukturované za účelem přiblížení se aktérovi a jeho jedinečného náhledu na zkoumaný jev (Miovský, 2006). Výběr metody by se měl řídit také povahou zkoumaného jevu a charakteristikami výzkumného souboru (Hendl, 2005). S ohledem na tyto informace jsem se rozhodla jako hlavní metodu použít **rozhovor**, kterým je možné proniknout hlouběji do představ a úvah dospívajících, rozvíjet vynořená témata i reagovat na případné vzájemné nepochopení. To se ukázalo být prospěšné, neboť rozhovor nad tématem rodiny v úvahách nad vlastní budoucností byl pro dospívající poměrně náročný, což si vysvětluji povahou tématu, která není opřena o vlastní zkušenosti, ale je abstraktního charakteru.

Snaha sladit mou představu o rozhovoru s aktéry (tak aby pro ně rozhovor byl uchopitelný, otázky nenavádějící, ale zároveň srozumitelné) vedla k dvěma **pilotním rozhovorům**, které vychytávaly nedostatky připraveného rozhovoru, proměňovaly podobu jeho vedení a vedly k návrhu a k úpravě doplňkových technik⁴⁶. Původní představou bylo vést nestrukturovaný rozhovor, který bude ohraničen pouze základními tematickými oblastmi (původní rodina, úvahy nad vlastní budoucností, představa vlastní rodiny) a jinak bude vycházet z témat přinášeny aktéry. Při samotném vedení i analyzování pilotních rozhovorů se ukázalo, že by bylo vhodnější rozhovor více strukturovat:

⁴⁶ Respektive čára života byla navržena již před realizací pilotního šetření, ale během něho bylo upraveno její zadání.

- Některé otázky zakotvit věkem. Vybrán byl věk 30 let, o kterém jsem předpokládala, že už by mohl být spjat s představou vlastní rodiny.
- Konkretizovat, respektive obecné otázky doplnit či nahradit konkrétními: „*Jak myslíš, že bude vypadat tvá budoucnost?*“ versus „*Jak myslíš, že by mohl vypadat tvůj běžný den ve třiceti letech?*“⁴⁷
- Rozhovor podpořit technikami, o které by bylo možné se v jeho průběhu opřít.

Polostrukturovaný rozhovor

Na základě výsledků pilotního šetření byl zvolen polostrukturovaný rozhovor, jehož výběr témat a základních okruhů otázek byl dopředu promyšlen, ale zároveň jeho povaha umožňovala flexibilně reagovat na situaci (přizpůsobovat pořadí otázek, uzpůsobovat otázky, doptávat se, reaktivními otázkami prohlubovat vynořená témata). Za základní tematické oblasti lze označit tyto: minulý a současný život, vztahování se k původní rodině, vztahování se k budoucnosti, představa vlastní rodiny.

V průběhu realizace rozhovorů jsem se záměrně vyhýbala tematizování zaměření práce na představu vlastní rodiny, abych uměle nezvýrazňovala její roli v generovaných představách o vlastní budoucnosti. Snažila jsem se naopak předestřít, že se zajímám zejména o to, jak dospívající uvažují nad vlastní budoucností, jaké jsou jejich plány a priority, a že v rámci toho mě zajímá také představa vlastní rodiny. Zároveň aktéři nebyli po dobu jejich spolupráce na výzkumu seznámeni se srovnávacím charakterem studie (dospívající z DD versus dospívající z rodin), které by mohlo vést k vědomému i nevědomému ovlivnění produkovaných představ (já jako příslušník dané skupiny bych měl produkovat takové a takové představy).

Rozhovory s aktéry nebyly dopředu nijak časově omezeny a končily vždy až po vyčerpání všech daných témat. To se pravděpodobně částečně odrazilo i v rozptýlu jejich doby trvání (33 – 82 min). Rozhovory byly realizovány v prázdné místnosti za účelem zajištění soukromí. Byly nahrávány na diktafon a jejich doslovný přepis je uveden v příloze.

⁴⁷ Otázka inspirována z výzkumu Smetáčkové (2010), ve kterém bylo použité obdobné znění písemného zadání.

Kruhové diagramy současného a budoucího života

Jako doplňková metoda k polostrukturovanému rozhovoru byla zvolena projektivní technika kruhových diagramů, která sleduje, jak dospívající strukturují svůj současný život a představu jeho budoucí podoby ve třiceti letech. Při zhodnocení pilotních rozhovorů se ukázalo být užitečné opřít se o metodu, která by dokázala přehledněji postihnout představu dospívajících o svém životě a zřetelněji nastínit, jaké místo v jejich současném a budoucím životě zaujímá původní i vlastní rodina. Zvolen byl takový nástroj, který by zároveň mohl přiblížit aktérovo porozumění vlastní životní dráze, jeho postoj k manželství a rodičovství, a jeho zaměření na vztahy (např. s matkou, s dětmi) a významy (např. společné trávení volného času, povinnosti) v rámci tématu rodiny. Stěžejní roli při zařazení této metody hrál předpoklad, že by mohla posloužit jako vhodný nástroj pro rozvíjení rozhovoru nad tématy přinášnými samotnými aktéry.

Metoda kruhových diagramů nebyla aktérům předložena před rozhovorem, ale v rámci jeho průběhu. Důvodem k tomu byl předpoklad, že s postupem naší spolupráce by mohlo docházet ke zmírnění obav z neznámé výzkumné situace a v ideálním případě ke zvýšení důvěry aktéra ve mně jako výzkumníka. To by mohlo podpořit aktéra v otevřenosti a celkové menší cenzuře v přístupu k úkolu. Zároveň metoda nebyla zařazena až na konec, neboť sloužila jako jakési východisko ke kladení otázek „na míru“ v rámci rozhovoru.

Aktérům byl předložen papír se dvěma stejně velkými narýsovanými kruhy. Instrukce, která byla dospívajícím zadávána, zněla s lehkými obměnami přibližně takto: *„Mám tu teď pro tebe takový úkol. Narýsovala jsem dva kruhy, které by měly symbolizovat tvůj současný život a budoucí život ve třiceti letech. Chtěla bych, abys současný kruh rozdělil/(a) do oblastí, kterými je aktuálně tvůj život tvořen. Rozdělení by mělo být poměrové, tedy aby bylo z rozdělení kruhu jasné, jakou část zaujímají jednotlivé oblasti ve tvém životě. U tohoto kruhu, který je jakoby tvým životem ve třiceti letech, udělej prosím to samé. Rozděl ho poměrově na oblasti, kterými by mohl být podle tebe ve třiceti letech tvořen.“*

Záměrně byl v zadání definován přesný věk kruhu budoucího života na 30 let, neboť se z pilotního šetření ukázalo, že aktéři se vztahují při na věk nezacílené instrukci do období osamostatňování, ve kterém ještě není počítáno s vlastní rodinou.

Aktéři nebyli při vypracování kruhových diagramů nijak časově omezeni a v jeho průběhu se na mě mohli obracet s případnými dotazy. Vzhledem k poměrně náročnému zadání toho někteří využili, vždy za účelem ujištění, že instrukci porozuměli a postupují dobře. Přístup k

technice se jevil být pozitivní (minimálně se zračil v úlevě, že se nejedná o kresbu), ačkoliv bylo v některých případech potřeba aktéry podpořit, a to převážně při vypracování kruhu vlastního života ve třiceti letech, které budilo určité rozpaky a pochybnosti ohledně jeho strukturování a obsahu („*Ty jo, já nevím, co do toho druhého kruhu napsat. Tam může být cokoliv...*“). Bezprostředně po vypracování kruhových diagramů byl rozhovor zacílen na rozebrání jednotlivých oblastí v nich zaznamenaných, aby bylo možno lépe porozumět důvodům vedoucím k jejich znázornění a vnímanému vztahu k nim (např. jsem rád, že tato oblast tvoří můj život versus tato oblast mě zatěžuje).

Hodnocení kruhových diagramů spočívalo ve srovnávání zakreslených obsahů (převážně toho, jaké oblasti jsou zaznamenány, kolik jim věnují prostoru, jaké jsou rozdíly mezi současným a budoucím životem) z hlediska prostředí, ve kterém dospívající žijí a s ohledem na genderový rozměr. Na individuální rovině bylo také potřeba komparovat to, jak jsou strukturované kruhy v souladu s výpověďmi jejich aktérů v rámci rozhovorů a výrazné nesoulady reflektovat.

Čára života

Metoda čáry života je grafickou projektivní metodou, kterou u nás v rámci své psychoterapeutické praxe zavedl Jiří Tyl (Svoboda, 1999) a která je v současné době využívána např. v kontextu narativního výzkumu (Čermák, 2004), kterým jsem se také při jejím vytváření částečně inspirovala. V tomto výzkumu však neaplikuji jeden konkrétní postup zadávání, zpracování a vyhodnocování metody čáry života, neboť její podobu přizpůsobuji účelu výzkumu. Jde o doplňkovou metodu k rozhovoru, která má stejně jako kruhové diagramy poskytnout lepší porozumění aktérům v jejich náhledu na vlastní životní dráhu. Dále je tento nástroj použit pro identifikaci podstatných událostí, životních momentů, které by se v rozhovorech nemusely vynořit, a které by při interpretaci mohly chybět. Za hlavní přínos této metody považuji to, že je podkladem umožňujícím lépe volit otázky a orientovat se ve vyprávění aktéra.

Metoda čáry života byla předkládána společně s kruhovými diagramy, tedy v průběhu rozhovoru. Instrukce vedla aktéry k nakreslení čáry života, která by vystihovala jejich život. Následně byli požádáni o vyznačení bodu, který by vyjadřoval přítomnost a o zaznamenání všech událostí, které pro svůj život považují za významné, ať už v pozitivním či v negativním smyslu. Jejich práce na úkolu nebyla časově omezena. Následoval rozhovor zacílený na

rozbor popsaných momentů, který byl poté stočen na identifikaci významných momentů, které by se mohly vyskytnout v jejich budoucím životě. Každým aktérem byl tedy vytvořen jak soubor minulých událostí, tak soubor očekávaných významných momentů.

Metoda čáry života je vyhodnocována jen v dílčích oblastech, neboť na ní zaznamenané události jsou analyzovány v rámci rozhovorů, kde jsou rozebírány podrobněji z hlediska jejich vnímaného významu aktéry.

Informace od vychovatelek

Posledním prostředkem k získání dat byl krátký rozhovor s vychovatelkami o původní rodině aktéra z DD, konkrétně o jejím fungování před umístěním dítěte do DD, o aktuální situaci v rodině, o kontaktu a vzájemném vztahu mezi rodiči a aktéry. Důvodem k realizaci rozhovoru bylo získání možnosti srovnání subjektivní výpovědi aktérů s informacemi od vychovatelek, které lze považovat za objektivnější. Ukázalo se, že se ve většině případů informace shodují s prezentovaným pohledem aktérů, a že pouze v několika případech je znatelný nesoulad, který reflektuji v analýze jednotlivých rozhovorů. Komplexněji a podrobněji nejsou informace získané od vychovatelek reflektovány, neboť nepředpokládám, že by plnily zásadní význam ve vztahu k výsledným zjištěním.

2.1.4 Proces zpracování dat

Analýza dat je inspirována zakotvenou teorií, respektive jejím metodologickým postupem spočívajícím v užití otevřeného a axiálního kódování. Nelze však říci, že by výzkum byl založen na povaze zakotvené teorie, neboť se odlišuje v několika podstatných aspektech. Jimi jsou především specifika vstupu do realizace výzkumu (vstupováno s výbavou v teoretických poznatcích, se stanovenými výzkumnými cíli) a podoba výstupu (absentuje vytvoření celistvé teorie zkoumaného jevu) (Hendl, 2005).

Otevřené kódování spočívá ve vyhledávání a zaznamenávání jakýchkoliv významných jevů i jednotlivostí (např. opakující se slova, sekvence slov), které se vztahují ke zkoumanému fenoménu (Miovský, 2006). Jednotlivé kroky otevřeného kódování vypadaly v rámci této práce asi takto:

- Opakované pročitání jednotlivých rozhovorů a zaznamenání všech jevů, které se zdají být zajímavé/výrazné/důležité bez ohledu na jejich vztah ke zkoumanému fenoménu.

- Hledání vztahů a podobností mezi označovanými jevy (kódy) a jejich slučování do skupin, které tvoří logické celky (kategorie). Ověřování jejich spojitosti s tématem práce.
- Porovnávání jednotlivých kategorií (z hlediska míry výskytu a jejich povahy) mezi rozhovory a úprava jejich pojmenování tak, aby co nejvíce odpovídalo jádru označovaného.
- Vyčlenění významných kategorií, které prostupují rozhovory a vztahují se ke zkoumanému fenoménu.

V průběhu otevřeného kódování jednotlivých rozhovorů se ukázalo, že identifikované jevy se v rozhovorech opakují a postupně s dalšími rozhovory přestávají přibývat nová významná témata, na základě čehož jsem nabyla dojmu, že je výzkum teoreticky nasycen (důležité jevy zaznamenány) a není potřeba uvažovat o rozšíření výzkumného souboru.

Po zorientování se v povaze jednotlivých kategorií následovalo vyhledávání jejich vzájemných vztahů. To je nazýváno **axiálním kódováním**. Konkrétně bylo vytvořeno několik pracovních náčrtků, ve kterých byly jednotlivé kategorie mezi sebou různými způsoby propojovány. Bylo hledáno, co je čeho příčinou, a co je čeho důsledkem, případně jaké kategorie se ovlivňují navzájem. To dopomohlo k objevení hlavních kategorií, které svou povahou určují podobu představ o rodině.

Při zpracování kruhových diagramů bylo kromě kvalitativní analýzy spočívající v porovnávání vnášených témat do kruhů mezi aktéry, provedeno také procentuální vyjádření výseku, který zaujímá rodina v kruhu současného i budoucího života. U každého aktéra byl změřen daný výsek, případně více výseků, pokud bylo tématu rodiny vyčleněno více oblastí. Změřený výsek byl vyjádřen v procentech a v závěru vypočítána průměrná hodnota v závislosti na typu prostředí, ve kterém žijí a genderu. Vyhodnocování probíhalo samostatně, zároveň interpretace rozdílů mezi skupinami byla zasazena do kontextu výpovědí aktérů, převážně těch vysvětlujících podobu kruhových diagramů.

Při vyhodnocování metody čáry života jsou události na ní zaznamenané zařazovány dle jejich významu do tematických jednotek a následně je zkoumáno, jestli se v nich objevují rozdíly v závislosti na typu sociálního prostředí (DD versus rodina) a genderu. Podrobněji je zaměřeno na rodinu, respektive na to, kolik prostoru je jí na čáře života věnováno, a v jakém smyslu je tam s ní pracováno.

2.2 Analýza dat

Touto kapitolou je otevírána práce se sebranými daty, ve kterých se snažím zorientovat, nalézt smysl a odpovědi na kladené výzkumné otázky. Nejprve je představen proces tvorby kategorií skrze 4 příklady analýzy jednotlivých rozhovorů a rozbor dalších realizovaných úkolů. Na základě těchto informací jsou vytvářeny kategorie, které jsou charakterizovány, vzájemně porovnávány a interpretovány v závěrečné části této kapitoly.

2.2.1. Analýza jednotlivých rozhovorů

Před hromadnou interpretací kategorií, která bude částečně odosobněna od individuálního náhledu dospívajících, je touto podkapitolou snaha o přiblížení některých aktérů, jejich specifického pojetí tématu rodiny a zároveň o poukázání na proces vzniku konkrétních kategorií. Z důvodu snahy o kompaktnost práce jsou takto představeni pouze 4 aktéři a zbylých 8 analýz rozhovorů je vloženo do přílohy.

Dospívající z dětských domovů

Adéla (18)

Aděliny pocity ve vztahu k tématu vlastní budoucnosti se zdají být tíživé, což dokládají zejména její explicitně vyjádřené **obavy** spjaté se stresem („Nevím no, občas vidím, že to někdo nezvládá. Tak to asi nebude úplně lehký. Taky teď vychovatelky o tom pořád mluví, jak musíme být jako no zodpovědný a opatrný. Tak občas mě to jako nervuje no, ale neřeším to.“ „No, že bych s tím mohla mít problémy jako prostě s tím postavením na vlastní nohy. Ale snad jako ne.“), které jsou však zároveň bagatelizovány různými vyjádřeními („(...) ale neřeším to“ „Ale to je asi blbost, to se nějak poddá.“). Specifikem rozhovoru je i časté uchýlování se k odpovědi „nevím“, které je vyřčeno bezprostředně po zadané otázce a působí tak jako odmítnutí zamyslet se nad ní. Některá „nevím“ zas spíše poukazují na neschopnost konkretizovat vlastní obecná sdělení.

Vztah k matce je celkově **pozitivní**, a to i přesto, že aktérkou poskytované informace o ní nepůsobí idylicky⁴⁸ (matka jen výjimečně navštěvuje dceru, problémy s pitím alkoholu). Matka je pasována do role oběti, jejíž vina na situaci není reflektována (pouze jednou takto

⁴⁸ Navíc vychovatelka hovoří o nezájmu matky o bližší kontakt s Adélou, ačkoliv sociální podmínky by již byly dostačující.

neurčitě: „*Je prostě pro mě důležitá, i když to třeba neměla lehký a že taky občas něco nezvládla.*“). Naopak je zodpovědnost za její život přisuzována druhým lidem (nezodpovědný přístup partnera k otcovské roli, absence podpory od sociálních pracovníků, popřípadě města) a vnějším okolnostem (úmrtí babičky spojené se ztrátou zázemí). Tato aktérčina interpretace životní situace matky má prvky **externího „locus of control“** (vnější faktory ovlivňují život, který se okolo ní odehrává) a zároveň může být důvodem stojícím za jejím akcentováním **tématu důvěry**. To opakovaně prostupuje rozhovorem a je v něm znatelný rozpor mezi nedůvěrou k druhým lidem („(...) *snadno je někdo vypeče. Třeba si půjčí peníze a nevrátí, to člověk musí být opatrný. Toho se bojím, abych nikomu nenaletěla. Vidím právě, jak se sem vracejí ti, co tu žili a snadný se to teda nezdá.*“) a zároveň potřebou spolehnout se na druhé, konkrétně na přítele. Ve vztahu k němu jsou na některých místech produkovány představy o bezmezném důvěře („*Ale plánujeme jakoby no plány o bydlení a práci. On to bere hodně zodpovědně a to se mi na něm líbí. Že jako vím, že s ním můžu počítat, že mi pak pomůže no. (...) No úplně ve všem, že se na to můžu spolehnout.*“ „*No je pro mě nejdůležitějším člověkem, co mám. Ví, že se o něj mohu opřít a že to tak vždycky bude no, že mě vždycky podrží.*“) a někde zas scénáře zachycující pochybnosti („*No jako dokončit školu a vydělat dost peněz, protože dítě leccos stojí, no není to jen tak. Nechci dopadnout jako máma, která se nezajistila, udělala si dítě a pak od ní můj supr otec odešel. Takže, aby se mi to taky s Danem nestalo, nebudu to riskovat.*“). Otázka důvěry je provázána výhradně⁴⁹ s tématem **zabezpečení sebe a druhých**, které je prakticky přítomno ve většině scénářích o fungování vlastní rodiny (postarat se o děti, vést děti k vzdělání a pracovitosti, důležitá role peněz, bydlení). Zdá se, že funkce rodiny je aktérkou implicitně přisuzována ochraně jednotlivých členů rodiny.

Budoucí role manžela a otce dětí není v rámci každodenního rodinného fungování rozpracována (Adéla se na něj spontánně neodvolává; nedokáže konkretizovat, jak by otec trávil čas s dětmi, zatímco sama u sebe této konkretizace schopná je; nedokáže vyjádřit, s čím by muž doma pomáhal). Zdá se, že je jeho role vnímaná převážně skrze zabezpečení rodiny („*Určitě s Danem počítám, že se o nás určitě postará. Asi bude hodně v práci, ale tak nás alespoň zajistí, abychom se měli dobře.*“), kterému je však z hlediska fungování rodiny přikládán velký význam. Ve vztahu k partnerovi je vyjádřena obava z opuštění („*Hrozně by mě mrzelo i to, kdyby nás opustil manžel, protože jsem to viděla u mámy a prostě mám strach, že se to může stát.*“), která vyplývá ze zkušenosti z původní rodiny (odchod otce od rodiny před jejím narozením).

⁴⁹ Téma důvěry není vztaženo např. k intimitě v partnerství.

Vlastní otec je Adélou vnímán silně negativně a lhostejně zároveň („*No s ním vůbec nejsem v kontaktu. Jednou sem za mnou přijel a hrozně mě naštvál a od té doby tu nebyl. Já o to ani nestojím. Vůbec mě nezajímá.*“). Nicméně se ukazuje, že představa otce vzbuzuje hněv a lítost, což narušuje prezentovaný obraz lhostejnosti („*No, že mluvil hnusně o mámě, jako o závislačce, přitom on se zachoval milionkrát hůř. No fakt debil, pardon. Vždycky když si na to vzpomenu, tak mě to hrozně naštvě. Štve mě to prostě a mrzí, že to tak celý podělal takhle hodně no.*“).

Představy o vlastních dětech a jejich společném životě jsou spojeny převážně s **povinnostmi** (odvést děti do školky; připravit úkoly; zajistit, aby šly do školy) a s odhodláním připravit je na dospělý život tím, že je povede ke vzdělání, pracovitosti, zodpovědnosti atd. Ve vyprávění zcela chybí jakákoliv radost skrze společně strávený volný čas či úvahy o všestranném rozvoji dětí (tedy nejen ve vztahu k zodpovědnosti za svůj život), což svým způsobem ilustruje přístup Adély k životu jako k něčemu nebezpečnému, na co je potřeba se připravit.

Filip (16)

Rozhovorem prostupuje **obava ze zvládnutí dospělého života**, kterou je možno nalézt například v pochybách spjatých s osamostatňováním, v materiálním zaměření, v odmítání otcovské role či v účelovém pojetí vztahů.

Při zmíněném osamostatňování se kromě obav objevuje také spoléhání na pomoc druhých lidí („*No asi to, jak to bude, až odtud odejdu v osmnácti nebo až si dodělám střední školu a bratr nějak, že jako obvolá své příbuzný a ti mi pomůžou do začátku. (...) Nějak finančně jakože, že by mě nějak založili a já bych si našel nějakou práci a nějaký byt.*“; případně očekávaná pomoc od vychovatelek). Celkově jsou **vztahy s druhými** popisovány zvláště skrze potencionální přínos, který mají („*Tak asi si nedělat nepřátele jako, abych měl své blízký u sebe a abych se nějak s nima nerozhádal. Kdyby se prostě něco stalo, třeba mě vyhodili z práce, tak aby mi nějak mohli pomoci.*“; partnerka jako někdo, s kým bude snazší zvládat život; vzájemné pomáhání si s bratry), a slouží tak **jako zdroje podpory v případě potřeby**.

Nefunkční rodinu supluje dětský domov, který opakovaně označuje za svou rodinu („*Já to беру jako domov svůj, jako rodinu. Mám tu všechno.*“) a v kruhovém diagramu značícím jeho současný život mu v něm (jako jediný aktér) vyhrazuje místo. Dětský domov a lidé v něm pro něj představují jeho slovy „**objev rodiny**“, nicméně již nejsou zakomponovány do představ o vlastní budoucnosti. Nabízí se vzhledem k výše předestřenému chápání vztahů zauvažovat,

zdali osamostatnění, které završí podporující a ochrannou funkci dětského domova („*Že odejdu, budu se muset postavit na své nohy, takže to zas bude pro mě docela těžký. Zvyknout si na to, že se o mě nebude nikdo starat (...).*“)) neznamena pro aktéra automaticky konec fungování dětského domova jako rodiny. Z toho by vyplývalo, že rodina není aktérem pojmána jako emocionální zázemí, nýbrž ve vztahu ke zdrojům, které je schopna poskytnout. Z původní rodiny si Filip uchovává vztahy pouze s bratry, které se zdají být důležité z hlediska **rodinné identity** („*No docela dost, jakože já je (bratry) беру jako jediný příbuzný, protože matku už tak neberu, takže bráchy asi jo.*“), ačkoliv jejich vzájemný kontakt je v současnosti minimální. K matce zaujímá negativní vztah, který prezentuje jako lhostejný („*Ne, ani se nezajímám jakože, jak žije. (...) Hele mně už je to nějak jedno, já jsem rád, že jsem tady, takže ji nějak neřeším.*“). Vlastního otce nepoznal, nevztahuje se k němu, ale je pravděpodobné, že se jeho absence promítá do představ o otcovské roli. Ve spojitosti s rodičovstvím vyjadřuje mnoho pochyb, které se týkají především schopnosti **skloubit otcovskou roli s pracovním nasazením** („*No jakože, že bych byl furt v práci, takže teoreticky bych na ně neměl ani takovej velkej čas a prostě dítě potřebuje tátu, takže... A finančně by to zase víc to a manželka by se o to musela starat, takže nevím. (...) No, prostě pak by to znamenalo, že bych s nima vůbec nebyl, tak proč bych si je pořizoval? Akorát hodně starostí.*“). Výsledkem je rozhodnutí si děti raději nepořídít, které však neznamena, že by představa „mít děti a stát se otcem“ byla provázána s nezájmem a lhostejností. Naopak se ukazuje, že **dítě je pro aktéra významným a zároveň rozporuplným tématem** („*Protože to je zase větší starost. Hm, jakože bych se musel prostě víc starat a psychicky by to na mě, no nevím no, bylo by to těžší zase. Ale zase nějaká nová zkušenost, takže.*“), ke kterému se často spontánně vztahuje i u otázek, u kterých ostatní aktéři děti nezmiňují (např. Proč se rodiny rozpadají? „*No, že jim to třeba moc neklape, možná i to dítě, když ho mají, že je nějak může rozhádat. Nemusí to díky dítěti například pak finančně zvládat.*“; Co je potřeba dělat, aby rodina fungovala? „*Tak určitě naslouchat si, to dítě je tam podle mě možná důležitý, že jakože dává k sobě, aby prostě, no si řeknou, máme spolu dítě, tak prostě potřebuje tátu a matku. Tak je to podle mě drží pospolu.*“). **Nesouladné** jsou i další sdělení (problém finančně zajistit dítě, trávit s ním čas versus „*No tak určitě bych tam byl já v té rodině, což je táta, že jo. Víc bychom asi vydělávali, takže finanční jako problémy bychom taky neměli a to dítě by mělo prostě zázemí, chodilo by do školy, vystudovalo by, takže asi by to bylo takhle.*“).

Aktér považuje vlastní rodinu, do které zahrnuje pouze partnerku, za nejdůležitější doménu budoucího dospělého života. Zároveň z jeho vyprávění nevyplývá, v čem její důležitost tkví a

to zvláště pro to, že se mu nedaří konkrétně předesíť, jak by jejich společný život mohl vypadat. Zmíněny jsou pouze konkrétní jednotlivosti jako společné věnování se sportu nebo vaření jako úloha manželky.

Dospívající z rodin

Bára (19)

V rozhovoru s Bárou se ukazuje být důležitým tématem **vzájemná podpora**, která je opakovaně zmiňována v různých kontextech a nabývá různé povahy: podpora finanční (rodiče finančně pomohou při studiu, ona jim plánuje pomoci ve stáří), podpora emoční a podpora seberealizační („*No určitě k tomu, co už jsem říkala, vést k té samostatnosti a zodpovědnosti za sebe, za to, aby si žilo podle sebe, ale taky jako nějak kvalitně. Podporovala bych ho v jeho vlastních zájmech, nejlíp pokud by to byly různé zájmy, třeba zájmy sportovní a zároveň umělecký jako hra na hudební nástroj nebo třeba kreslení.*“ „*No tak s rodiči o tom dost mluvíme. Podporují mě, ať jdu na nějakou tu svojí no vysněnou školu, ať už by to mělo být kdekoliv.*“). **Seberealizace** je v rozhovoru nejhojněji zastoupena a vyjadřuje podpoření jednotlivců (sebe samé, dětí, manžela) k vytváření vlastní smysluplné životní cesty na základě svého uvážení. Zároveň je zde poukazováno na potřebu sladit život jednotlivých členů rodiny, jejich potřeb, z čehož usuzuji, že seberealizování jednotlivců nemá přednost nad fungováním rodiny jako celku. Navíc Bářina seberealizace se zdá být do budoucna z velké části sycena vlastní rodinou.

Při úvahách o vlastní rodině a budoucnosti celkově se aktérka opakovaně vztahuje k **fungování původní rodiny** – převážně k tomu, co jí vyhovuje, a co by ráda aplikovala ve výchově dětí („*No mám chuť říct normálně, ale tuším, že bys toho chtěla slyšet víc. (smích) Ale jako jo, asi, jak to máme doma. Všechno tak nějak přiměřeně, aby dítě nebylo rozmazlené, nevychované, ale zase ani jako nějaké bojácné z neustálých příkazů, zákazů.*“), při vytváření rodinné atmosféry či ve vztahu s manželem („*Myslím, že se dá říct, že se o sebe zajímají a že i sdílejí to důležité. No z toho, jak spolu žijem, mám pocit, že to funguje, i když třeba něco bych chtěla jinak, tak tohle zas ne.*“). Rodiče explicitně označuje za své vzory a vymezuje se pouze vůči ojedinělým aspektům ve způsobu jejich života (např. méně podnikavý způsob života).

V Bářiných představách o budoucnosti zaujímá důležitou roli **kvalita vztahu s manželem**, ke kterému se při vyprávění často vztahuje a jehož význam i explicitně potvrzuje. Celkově je role

manžela zakomponována do běžného každodenního fungování, což se projevuje například tím, že aktérka v některých pasážích nehovoří pouze za sebe, ale za „my“, tedy za sebe a budoucího manžela („*Pak bychom no nevím, přichystali s manželem večeři, nakrmila bych dítě a pak jsme ho šli uložit nebo tak nějak by to asi bylo. A pak večer si spolu povídali o tom, jak jsme se měli, anebo si něco připravovali do práce na druhý den.*“).

Rozhovorem prostupuje **hypotetizování** nad vývojem vlastních priorit v čase („*Vím, že je důležitý, aby dítě mělo matku u sebe. Ale teď si to nějak nedovedu představit, že bych tři roky byla jen na mateřský. Ale je klidně jako možný, že to v té době jako budu vidět jinak, že no, jak to říct, že prostě mě to vystačí, že mě to bytí s dítětem jako naprosto uspokojí a nebudu chtít se věnovat něčemu jinému no.*“) i nad možnými příčinami změn ve scénářích, které se mohou nezávisle na ní uskutečnit („*Přece jen všechno se jako naplánovat nedá, třeba to založení rodiny, že jo. To si můžu plánovat, usilovat o to, ale vyjít to jako nemusí. To je závislý i na představě toho druhého člověka, který bude vedle mě. Takže to může vyjít jinak a taky to může být dobrý, že jo.*“ „*No prostě si to tak udělám, že jo, abych byla spokojená, cítila se dobře. Pokud nepřijde nějaká nemoc nebo něco, co neovlivníš, tak by to tak mohlo být.*“). Z výpovědí však nevyplývá, že by vědomí existence vnějších faktorů, které mohou narušit plány, vyvolávalo úzkost či jiné negativní pocity. Kromě toho se z povahy odpovědí jeví pravděpodobné, že se aktérka považuje za aktivního činitele ovlivňujícího své budoucí směřování neboli za strůjce své životní cesty.

Ačkoliv vlastní rodina není v Bářiných úvahách aktuálním tématem a dominuje profesní zaměření, považuje ho za ústřední pro budoucí život. V kruhovém diagramu budoucího života je mu také věnováno nejvíce prostoru. Je reflektována potřeba sladění práce a rodiny (**koncept super-ženy**), které není provázáno s obavami. Představy jsou propracované, vzájemně v souladu.

Petr (16)

Z rozhovoru s Petrem vyplývá, že je pro něj důležitá **smysluplnost**, a to v práci, v rodině i v rámci volnočasových zájmů. Smysluplnost se projevuje tím, že se aktér ve svých představách o budoucím směřování řídí pocity uspokojení z dané činnosti či situace („*Určitě chci dělat prostě něco, co mě baví. To je pro mě zásadní. Prostě představa, že budu dělat práci jen kvůli penězům, to fakt ne. To bych nezvládl ani, prostě ne.*“ „*No jakoby, jak se říká peníze nebo život. Mamce se to nelíbí, ale volím spíš ten život. Když dokážu být prostě*

šťastnej někde s rodinou nebo s tím, co mě baví (...)”), blízkostí činnosti vzhledem k jeho osobnostnímu nastavení („*Hodně kontakt s lidma určitě je pro mě nejdůležitější. Jakože nechtěl bych nic dělat sám, takže třeba nějaká práce co se týče komunikace nebo práce s lidma právě, něco ve společnosti nebo něco, co se týká cestování. No kdyby se tohle všechno tohle spojilo, tak by to bylo úplně to nejlepší, protože to jsem já.*”) a možností zlepšování se ve smyslu seberealizace („*(...) tak potom je to hrozně fajn, když člověk pracuje i sám na sobě. I kdyby to mělo být to frisbee, což není zrovna práce na sobě, tak že člověk zrelaxuje, vybijí energii, to je důležitý taky.*“).

Pro Petra je **doména rodiny** velmi důležitá, ze všech chlapců jí věnuje v rozhovoru nejvíce prostoru, explicitně při tom opakovaně upozorňuje na její prioritní význam ve svém životě. Ve srovnání s ostatními chlapci z rodinného prostředí se nabízí zvážit, zdali není jeho kladený důraz na rodinu „podpořen“ nefunkčností jeho původní rodiny, konkrétně rozvodem rodičů. Samotný **rozvod rodičů** je pro něj zásadním tématem, který pro něj představoval jakýsi zlom v životě (jeho slovy tragédií), a jenž však v současnosti vnímá i z hlediska jeho přínosu („*Každopádně rozvod znamenal hodně moc. Třeba teď jsem psal kvůli výběrovému řízení esej na téma všechno zlý je k něčemu dobrý a tam jsem zmiňoval rozvod, protože jakoby je to hodně špatná zkušenost, nepřiju ji nikomu, zároveň když to tak řeknu, jsem za to teď v nějakým určitým ohledu rád, protože určitě by rodiče nemohli fungovat spolu a díky tomu se to celý uklidnilo. Takže jako jsou tam konflikty, furt se jako něco řeší, ale není to nic prostě hrozného a já jsem se z toho strašně moc poučil, co se týče toho, jak se mám chovat, jakým způsobem tohle třeba rodiče řešili, co si myslím, že řešili špatně, co myslím, že řešili dobře a podobně. Takže obrovská zkušenost, která mi pomohla a díky tomu jsem taky asi i samostatnější, i když to bylo dejme tomu tak padesát procent ze skauta a padesát procent jakoby výchova té rodiny.*“). Z rozhovoru se neukazuje, že by rozvod poznamenal Petrovy vztahy s rodiči, jež působí celkově vřele a bezkonfliktně. Jejich způsob života, jako je pracovní zaměření, výchova, počet dětí, je pro něj vzorem („*Celkově si myslím, že to rodiče zvládli dobře a určitě se většina z toho budu držet při výchově svých dětí.*“), potřebu vymezit se pociťuje jen v dílčích oblastech (kvalita partnerského vztahu, větší podpora dětí v zájmových činnostech). Vzorem jsou pro něj také bratři, zvláště „ten nejstarší“, který je mu podobný svým osobnostním nastavením.

Při produkci mnohých svých představ o budoucnosti vychází z **obecných předpokladů**, které si sám vytvořil o životě, konkrétně o tom, co by pro člověka v určité životní fázi mělo být zásadní, čemu by se měl věnovat, za co by měl převzít odpovědnost, což následně vztahuje na

sebe samého („No myslím, že v těch třiceti, že by se člověk měl nejvíc soustředit na tu rodinu. Jestliže má už ten člověk dítě ve třiceti, tak to je ta první věc, která by ho měla zajímat a to víc než práce, víc než zájmy, víc než přátelé. Tak prostě ta rodina a výchova dětí bude pro mě ze všeho nejdůležitější.“). Jeho hypotetické úvahy jsou velmi propracované, často vztahovány k tématu **kvality vztahu s partnerkou**, které se ukazuje být zásadním, a u kterého aktér na základě zkušenosti z vlastní rodiny poukazuje na jistá úskalí s ním spojená („No, tak jedna věc je, že tam možná chybí ta tolerance, že je to na jednu stranu hrozně hezký a na druhou stranu hrozně těžký s někým žít desítky let s tím jedním člověkem a nějakým způsobem lidi se můžou měnit a přestanou si rozumět, i to se stává. Asi v tom je ten hlavní problém. Nebo třeba lidi to možná ani nevidí tu rodinu jako takovou tu hlavní prioritu nebo to neberou tak vážně.“).

Při popisu běžného každodenního života je aktér, respektive jeho **role otce a manžela, zakomponována do chodu rodiny** („Počítám s tím, že ráno buď půjdu rovnou do práce, nebo ještě připravím a odvezu syna nebo dceru do školy (...) No tak kromě těch výletů a jiných akcí pak taky zajistit ten běžný chod, kdy s manželkou uvaříme, pomůžeme dětem s přípravou do školy a tak. Toho asi taky nebude málo.“).

Celkově z rozhovoru vyplývá, že rodina, původní i vlastní, zastává **emocionální funkci** (vzájemná podpora jednotlivých členů, uspokojení ze společně stráveného času).

2.2.2 Kruhové diagramy současného a budoucího života

Kruhové diagramy ukazují, jak dospívající uvažují o svém životě, respektive o tom, čím je jejich život tvořen, a čím by mohl být naplněn ve 30 letech. Pro lepší představu a ilustraci rozdílů, o kterých se dále hovoří, jsou přiloženy 2 diagramy.

Obrázek 2 – Zpracování kruhových diagramů aktérkou Adélou z DD

Obrázek 3 – Zpracování kruhových diagramů aktérkou Bárou (žijící v rodině)

V souladu s vlastním postupem vyhodnocování je nejprve uváděna tabulka číselného, respektive procentuálního vyjádření výseku věnovanému dospívajícími rodině v jednotlivých kruzích: v kruhu současného života a v kruhu představy budoucího života ve 30 letech.

Zároveň je v úvodu nutno podotknout, že si uvědomuji nedostatky procentuálního vyjádření u takto malého, statisticky nezhodnotitelného výzkumného souboru. Jakékoliv výraznější

odchylky mezi dospívajícími ovlivní výslednou hodnotu aritmetického průměru, což se ve výzkumném souboru nejvýrazněji projevilo u Míši z DD, která výseku rodiny nevěnovala v kruhu současného života žádné místo – 0 %, zatímco v kruhu budoucího života rodině přisoudila 67 %. Je zřejmé, že jsou tím průměrné hodnoty u dívek z DD ovlivněny. Přitom nahlédnu-li na procentuální vymezení Míši v kontextu rozhovoru, tak se zdají být informace z nich nesouladné, jelikož se ve vyprávění vztahuje k matce i k otci relativně často (v rámci toho i ke společně strávenému času), dokonce nejvíce ze všech aktérů z DD. Z důvodu nízké reprezentativnosti čísel v tabulce (ilustrované na příkladu Míši), se k nim vztahuji jen částečně a neinterpretuji veškeré vypsane hodnoty. Zároveň bych však považovala za neúplné zde toto procentuální vyjádření neuvést a nepokusit se jej alespoň částečně zasadit do kontextu dalších dat.

Tabulka 3 – Procentuální vyjádření prostoru věnovanému tématu rodiny v kruhovém diagramu současného a budoucího života podle genderu a prostředí, ve kterém žijí.

výsek věnovaný rodině	dospívající z DD			dospívající z rodin		
	dívky	chlapci	všichni	dívky	chlapci	všichni
v současném životě	12 %	21 %	16.5 %	37 %	29 %	33 %
v budoucím životě	45 %	40 %	42.5 %	44 %	32 %	38 %

Z tabulky 3 lze vyvodit, že výraznější číselné rozdíly jsou znatelné zvláště v prvním řádku, který popisuje aktéry vnímaný prostor, který aktuálně v jejich životech zaujímá rodina. Takovéto rozdíly mezi dospívajícími z DD a z rodin lze považovat za očekávané, v souladu s jejich životní situací (výrazně menší kontakt dospívajících z DD se svou rodinou ve srovnání s dospívajícími žijícími v rodinách). Zároveň je zajímavý relativně malý rozdíl mezi chlapci z DD a z rodin (21 % versus 29 %), který neodpovídá realitě jejich životní situace. V rozhovorech s chlapci z DD vyplynulo, že jejich kontakt s rodiči či sourozenci je žádný či sporadický (kromě Viktora žijícího s bratrem v DD). Zasadí-li se hodnoty do kontextu rozhovoru, nabízí se jejich relativní výšku považovat spíše za odraz jejich přání/ideálu než za reflektování reality. Tomu by odpovídala i skutečnost, že aktéři z DD⁵⁰ do kruhu současného života nezařazovali dětský domov, jakoby nešlo o oblast, kterou je jejich život tvořen. Dalším možným vysvětlením může být i identifikace sebe sama s rodinou nebo alespoň s její částí, což by dokládalo i vysvětlení chlapců z DD k tomu, proč věnují v kruhu rodině místo, když to

⁵⁰ Kromě aktéra Filipa, který zároveň dětský domov a vztahy v něm opakovaně nazývá svou rodinou.

neodpovídá jejich vzájemnému kontaktu („*Jo, ale prostě jsou v tom životě a vždycky budou, když jsou bratři.*“ „*Ne to nejsme, ale stejně do mého života (matka) patří. Otec ne, ten ne.*“).

Vzhledem k tématu práce je důležité nahlédnout na prostor, který je věnován rodině v rámci představy budoucího života ve 30 letech. Ze způsobu strukturování výseků dospívajícími (ve kterém nebyli nijak omezováni, naváděni) nebylo u některých z nich možné od sebe oddělit rodinu původní a rodinu vlastní, a proto procentové vyjádření v tabulce zahrnuje pod jedno číslo obě tyto formy. Z tabulky je znatelné, že jsou v procentovém vyjádření mezi dospívajícími z DD a z rodin menší rozdíly než tomu bylo u současného života. Naopak v tabulce vyčnívají chlapci z rodin, u kterých rodina zaujímá nejmenší prostor (32 %), což však lze vysvětlit nízkou hodnotou (22 %) přisuzovanou Radkem, který jako jediný v období 30 let ještě neplánuje založit rodinu.

Naopak o něco více procent přisuzují rodině v budoucím životě dospívající z DD oproti dospívajícím z rodin (42,5 ku 38 %). Srovnatelné hodnoty by mohly signalizovat skutečnost, že ačkoliv dospívající z DD nežijí v současnosti běžným rodinným životem, jejich náhled na význam, který by mohla rodina v budoucím životě zaujímat, by tím nemusel být výrazně zasažen. Jsou-li zkoumány kruhové diagramy podrobněji, některé podstatné rozdíly mezi skupinami vyvstávají.

Zřetelným specifickým dospívajících z DD je tendence diferencovat téma rodiny v kruhu budoucího života do několika samostatných výseků (u 5 aktérů). Tematicky jsou vyčleňovány tyto tři formy: původní rodina (např. sourozenci, máma), vlastní rodina (nejčastěji označeno pojmem rodina), „mít se rádi“ (označeno jako láska, nakreslené srdce). Původní a vlastní rodinu od sebe rozlišují 4 dospívající z DD, ve srovnání s tím dospívající z rodin se k tomuto kroku neuchylují a pod „rodinou“ zahrnují původní i vlastní rodinu (s důrazem na vlastní rodinu). Zasadí-li se tento jev do kontextu informací získaných z analýzy jednotlivých rozhovorů, bylo by možné říci, že rodina původní a vlastní je dospívajícími z rodin vnímaná více jako celek, bez přesně vymezených hranic ve smyslu emoční valence (očekávání, že se všichni budeme mít rádi) a životního stylu (předpoklad návaznosti na rodinu a tím i vzájemná blízkost). Zatímco dospívající z DD mají potřebu vymezit svou budoucí vlastní rodinu od rodiny původní, která je nefunkční (v některých případech i bez zájmu o kontakt), ale na důležitosti přesto neztrácí.

Zajímavým jevem je pak speciálně vyčleněná oblast „mít se rádi“, která se objevila u všech dívek z DD (zároveň u nikoho jiného). Co se pod „mít se rádi“ skrývá, dobře ilustruje

vysvětlení Katky: „*Jako aby v té rodině, mezi blízkými nepanovala nějaká nenávisť, abychom prostě, no abychom se prostě měli rádi, abychom se s dětmi nehádali a tak. Prostě nemůžou být v rodině jenom hádky, taky abychom k sobě chovali s nějakou úctou a tak, aby prostě jsme nebyli taková ta rozhádaná rodina. Prostě abychom byli taková ta pohodová rodinka, která se má ráda.*“. Zdá se (nejen z předložené výpovědi), že význam této oblasti tkví v hodnotě pozitivních vztahů mezi členy rodiny. Jakoby „mít se rádi“ nepředstavovalo pro dívky přirozenou a nedílnou součást rodiny, ale něco navíc. To by korespondovalo s rozhovory, kde bylo téma rodiny u dospívajících z DD provázáno především s povinnostmi, výrazně méně s emocemi a vztahovou rovinou. Nabízí se položit otázku, proč se oblast „mít se rádi“ neobjevuje v kruzích chlapců z DD, kteří na rodinu nahlíží obdobně jako dívky, respektive vnímají ji převážně skrze povinnosti? Roli by mohl hrát genderový aspekt, který dle teoretického podkladu vstupuje do vytváření představ o sobě samém v budoucím životě. Již bylo zmíněno, že dívky se při vztahování k vlastní budoucnosti orientují na vztahy s druhými, zatímco pro chlapce nejsou tak klíčové, a proto možná necítí potřebu je v kruhu vymezovat (Langmeier, Krejčířová, 2006, Smetáčková, 2010).

Tendence dospívajících z DD členit téma rodiny kontrastuje ještě více při srovnání s dospívajícími z rodin, kteří nejenže na výjimky⁵¹ rodinu nediferencují, ale dokonce dva z nich propojují téma rodiny s tématem kamarádi. Jako vysvětlení udávají podobnou míru náklonnosti k nim a obdobné uspokojení ze společně stráveného času. Zajímavá je pak Lenčina diferenciace na rodinu a péči, kdy má naopak potřebu vymezit příjemný čas s rodinou od povinností a starostí, které fungování rodiny obnáší.

Konkurenční velikost k výseku věnovanému rodině zaujímal v kruhu budoucího života výsek práce. V souladu s očekáváním šlo u většiny dospívajících o dvě nejdominantnější oblasti. U dospívajících z rodin (kromě Radka) zaujímala v kruhu více prostoru rodina, ačkoliv práci bylo přisuzováno 25 – 50 %. U aktérů z DD to bylo více rozmanité, jak z hlediska dominantního postavení (u 4 aktérů dominovala rodina, u 2 aktérů práce), tak ve velikosti výseku věnovanému práci (14 – 50 %).

Nyní bych ještě ráda odhlédla od tématu rodiny a krátce shrnula nápadnosti, které se v kruhových diagramech objevují také v dalších oblastech. Počet vyčleněných oblastí je u dospívajících z DD i z rodin obdobný, rozdíly bylo možné nalézt v jejich obsahu. U dospívajících z rodin se vedle dominantních témat (rodina a škola v kruhu vlastní současnosti, rodina a práce v kruhu vlastní budoucnosti) objevuje široká paleta zájmů a plánů, které jsou

⁵¹ Objevilo se rozdělení na manželku a děti, na rodinu a péči.

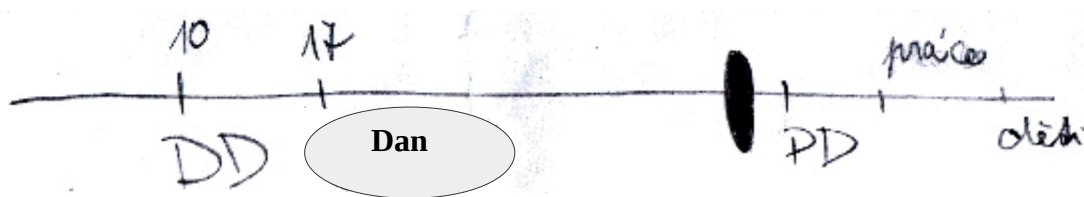
hodnotou samy o sobě (poskytují uvolnění, uspokojení z činnosti), případně slouží jako seberealizační nástroj (např. příprava, cíle). Zájmy jsou navíc mnohem častěji v kruhovém diagramu rozčleňovány (např. sport, poznávání, čtení), než jak je tomu u dospívajících z DD, u nichž jsou v menším zastoupení a povětšinou označovány obecně jako zájmy či volný čas.

V kruzích představujících jejich současný a budoucí život naopak vyčleňují oblasti, které nemají ekvivalent u dospívajících z rodin. Týkají se materiálních hodnot (peníze, bydlení), povinností (zařizování, úřady) a dalších jiných témat (radost z jídla). Častý výskyt materiálních hodnot a povinností lze vnímat v kontextu témat, se kterými jsou dospívající v ústavní výchově často konfrontováni za účelem připravit je na to, co je venku čeká. To může zvyšovat vnímanou významnost těchto témat pro současný i budoucí život, případně vést k sociálně žádoucímu způsobu prezentace (dám najevo, že vím, že je důležité obstarat peníze, chodit na úřady atd.). Začlenění témat zařizování a úřady mezi významné součásti budoucího života může být poznamenáno také chybějící zkušeností z fungujícího rodinného prostředí, která neumožní nahlédnout na jejich bezvýznamnost, případně časovou nenáročnost v kontextu dalších životních oblastí.

V závěru je možné shrnout, že se v kruhových diagramech objevila určitá specifika naznačující rozdíly mezi dospívajícími z DD a z rodin v pojetí tématu původní i vlastní rodiny, zvláště ve vztahu k velikosti prostoru jí věnovanému v představách o současném a budoucím životě a v její diferenciaci.

2.2.3 Čára života

Jak již bylo zmíněno, samostatně je s čárou života pracováno jen omezeně, neboť témata zde vynořená byla rozebírána v rozhovoru a analyzována tedy v jeho rámci. Přesto považuji za přínosné zde nahlédnout samostatně na události zaznamenané na čáře života (bez kontextu celých rozhovorů), a porovnat je v rámci skupin. Níže přikládám 2 ilustrující příklady čáry života.

Obrázek 4 – Čára života⁵² (Adéla z DD)

⁵² Namísto pravého jména přítele je vložena elipsa se smyšleným jménem.

Obrázek 5 – Čára života (Bára z rodinného prostředí)

Dospívající z DD zaznamenávali na čáru života v průměru méně událostí, a to v rámci minulého i budoucího života, než dospívající z rodin. Na tento rozdíl lze nahlížet ve spojitosti s povahou přinášených témat, která u dospívajících z DD byla tvořena zvláště ze zásadních milníků jejich života (např. příchod do dětského domova, otec ve vězení, úmrtí babičky, navázání vztahu s přítelem/přítelkyní), zatímco dospívající z rodin kromě významných témat (přestup na školu, narození sourozence, navázání romantického vztahu) generovali také události, které lze považovat za méně určující pro jejich život (např. nástup do školky, úspěch v nějakém sportu, složení zkoušek CAE, úmrtí kocoura).

Zajímavá je absence tématu školy u dospívajících z DD (kromě Katky), které je naopak nedílnou součástí čáry života dospívajících z rodin. Na rozdíly v přisuzované významnosti vlastního přestupu na jiný typ školy (nejčastěji ze zš na střední školu) lze nahlížet ve spojitosti s nastavením odlišných životních priorit vytvářených na základě povahy socio-kulturního zázemí, kognitivních schopností atd. Další možné vysvětlení by mohlo vyplývat z propojení školy s vlastními úspěchy u dospívajících z rodin (složení přijímaček, přechod na lepší typ školy). Vzdělání nemusí být u dospívajících z DD pojeno s úspěchy, a proto není na čáru života zařazováno. To by vysvětlovalo i odlišující přístup Katky z DD (zaznamenání tématu školy v rámci minulosti i budoucnosti), která v rozhovoru věnuje úspěchu ve studiu a jeho hodnotě více místa ve srovnání s ostatními dospívajícími z DD.

Ukazuje se, že právě úspěch je téma, ve kterém se mohou dospívající z DD odlišovat od dospívajících z rodin, neboť ho na škále nevyznačují (kromě Katky ve vztahu ke škole; Filipa, který zmiňuje fotbal a zpěv a úspěchy v něm). Jejich škála je tvořena událostmi, které se jim v životě přihodily (oni jako pasivní aktéři v těchto životních situacích), případně spojeny se vztahy s druhými (navázání vztahu, objev rodiny). Chybí u nich momenty, které by byly pojeny s úspěchem, radostí či s vnímáním vlastní zásluhy. Ve srovnání s tím dospívající

z rodin uvádějí nejenom úspěchy ve škole, ale také ve sportu (vedení týmu, hrát za reprezentaci), v proměně životního stylu či v nasměrování sebe sama profesně. Vnímané úspěchy mohou determinovat aspirace na budoucí cíle (tvorba projektů, rozvíjení sebe a druhých ve sportu, vybraná vysoká škola) znázorněné v úseku budoucího života, které mají povahu seberealizačních tendencí. Ty se zdají být součástí jejich náhledu na vlastní životní dráhu, zatímco u dospívajících z DD se neobjevují nebo nejsou dešifrovány z uvedených událostí (a z jejich vysvětlení aktéry). To je v souladu s analyzovanými oblastmi v kruhových diagramech, ve kterých seberealizační tendence byly odhaleny pouze u dospívajících z rodin.

Téma původní rodiny se na čáře života - nepřekvapivě vzhledem k životní situaci - vyznačuje jinou emoční valencí u dospívajících z DD a z rodin. Dospívající z DD zaznamenávají ve vztahu k původní rodině události výhradně s negativní valencí⁵³ jako je otec ve vězení, odchod z rodiny, úmrtí babičky, zatímco dospívající z rodin téma rodiny zaznamenávají méně a častěji ve spojitosti s pozitivní (narození mladšího sourozence) než negativní (pouze Petrem zmíněný rozvod) valencí.

Povaha očekávaných významných události budoucího života se částečně odlišuje, ale základní úsek figury budoucího života je pojímán dospívajícími obdobně. Tvořen je dvěma událostmi povětšinou v této posloupnosti: práce/zajištění financí – nalezení partnera/(ky), případně založení rodiny. To je v souladu s kruhovými diagramy, kde tyto dvě oblasti zaujímaly dominantní postavení v představě o budoucím životě u dospívajících. Začátek části čáry budoucího života se zdá být determinován aktuální povahou vzdělání, výší ambic, případně minulými úspěchy, kdy dospívající z rodin udávají maturitu, vysokou školu, pracovní projekty, zatímco dospívající z DD se k ukončení vzdělání jako významné události obvykle nevztahují (kromě 2 aktérů). Dalo by se říci, že na místo vzdělávací dráhy staví odchod z DD, který prezentují jako stěžejní okamžik, jakousi zkoušku jich samých (u někoho převládají obavy, u někoho pozitivní očekávání). U většiny dospívajících je závěrečným znázorněným momentem na čáře života založení rodiny nebo funkčního partnerského svazku, pouze dvě dívky z rodinného prostředí přicházejí ještě s událostmi týkajícími se jejich původní rodiny (starost o rodiče ve stáří, úmrtí rodičů).

Téma vlastní rodiny se v rámci zobrazení na čáře života výrazně neliší. U většiny dospívajících se skrývá pod jedním označením (děti, nalezení partnera/(ky) či rodina) a dále s ním na čáře života není pracováno. Pouze dívkami z rodin je diferencováno (např. seznámení,

⁵³ Vyskytly se dvě události: „rodina“ a „objev rodiny“, které měly pozitivní valenci, avšak nejednalo se o událost týkající se jejich původní rodiny, nýbrž o vztahy s kamarády a vychovatelkami, které byly svou důležitostí považovány za rodinu.

společné bydlení, sňatek, založení rodiny), čemuž lze rozumět z hlediska jejich specifičnosti v rámci výzkumného souboru, případně je na to možné nahlédnout v kontextu genderu. Ten by vysvětloval, proč chlapci z rodin a z DD rodinu více nerozvádí (individualističtější zaměření potvrzené mnohými studiemi), ale jak rozumět odlišnostem mezi dívkami z různého výchovného prostředí? Je zajímavé na tento jev poukázat ve spojitosti s povahou vlastní rodiny v kruhovém diagramu budoucího života, neboť to dobře ilustruje rozdílný pohled akterek výzkumu na vlastní rodinu. Zatímco v kruhovém diagramu mají dívky z DD potřebu ji diferencovat do různých oblastí (původní a vlastní rodinu a „mít se rádi“), na čáře života ji shrnují pod jeden pojem a nerozvádí tak vlastní očekávání konkrétních po sobě jdoucích kroků. U dívek z rodin tomu je naopak, kdy rodinu v kruzích považují za celek zahrnující také členy ze širší rodiny, přitom na čáře života dokáží dobře postihnout jednotlivé události, které v rámci rodiny očekávají, že nastanou.

2.2.4 Analýza kategorií

Tato část práce navazuje na témata vyvstávající z analýzy jednotlivých rozhovorů, kruhových diagramů a čáry života. Z témat se zde objevujících a opakujících byly vytvářeny kategorie, na jejichž povahu je zde nahlíženo s ohledem na vyskytující se podobnosti a odlišnosti mezi skupinami dospívajících z DD a z rodin, případně v rámci genderového rozměru.

Pro snadnější orientaci v textu je nejprve uvedena tabulka kategorií a podkategorií, které byly z analýzy představených metod vytvořeny.

Tabulka 4 – Kategorie a podkategorie

kategorie	podkategorie
funkce rodiny	ochranné zaměření; emocionalita
návaznost na původní rodinu	vztah k rodiči; zkušenost z rodiny; spojitost s rodinou
životní strategie	budoucí očekávání; „locus of control“
„pokrokovost“ v pojetí rodiny	role v rodině; časové určení
seberealizace a rodina	saturace potřeb; aspirace
atributy představ o rodině	propracovanost; soulad

Funkce rodiny

Vnímaná funkce rodiny se zdá být klíčovým charakteristickým znakem určujícím podobu generalizovaných úvah o rodině. Je v úzkém provázání s dalšími kategoriemi, přičemž se zdá pravděpodobné, že některé z nich determinuje („pokrokovost“ v pojetí rodiny, seberealizace a rodina). Funkce rodiny nabývá buďto ochranné tendence (u dospívajících z DD), nebo je nalézána v uspokojování emočních potřeb členů rodiny (převážně u dospívajících z rodin).

Ochranná funkce u dospívajících z DD

U dospívajících z DD byla funkce rodiny spatřována v ochraně členů vlastní rodiny na dvou rovinách (materiální, dispoziční), které mají za úkol udržet rodinu jako fungující celek. Z rozhovorů vyplynulo, že na pozadí generovaných ochranných témat stojí implicitní přesvědčení, že pro systémovou funkčnost rodiny je potřeba vynaložit značné úsilí, aktivitu.

Rovina **materiálního zabezpečení** byla opakovaně vnášena do rozhovoru všemi dospívajícími a to převážně formou obav, aspirací a hodnocení. Nejčastěji vyjadřované **obavy** ve vztahu k rodině se týkaly strachu z nedostatečného finančního zabezpečení před příchodem potomka, z případného opuštění partnerem spojeného se ztrátou finanční jistoty a pochybností ve vlastní schopnost vybalancovat čas mezi vyděláváním peněz a dětmi („*Je to těžký, člověk potřebuje peníze a někdy na to pak není takovej čas, aby se o něj (dítě) člověk staral. Člověk musí vědět, že to všechno zvládne, než si právě tadyto pořídí.*“).

V souladu s obavami byly generovány **aspirace** propojené s finančním zabezpečením. Nejvýrazněji tím byla ovlivněna povaha pracovních aspirací, ve kterých bylo zaměstnání ve většině případů vnímáno pouze jako prostředek příjmu, oproštěný od jiných aspektů (seberealizace, uspokojení z činnosti samé). Je potřeba dodat, že pokud již někteří dospívající uváděli jako vedlejší benefit uspokojení z dané činnosti („*No doufám, že by se mě to bavilo.*“), nebylo to v propojení s konkrétní představou o tom, v čem by uspokojení pro ně samé mohlo spočívat, případně s plány, jak toho docílit. Také představy o vytváření budoucích vztahů s druhými (partner/(ka), kamarádi) se zdály být alespoň z části finančně orientované – měly se stát zdrojem finanční jistoty/podpory v případě potřeby („*No tak třeba by mi nabídli, abych u nich bydlel nebo třeba něco za mě zaplatili, abych se nedostal do dluhů.*“ „*No, že bychom na to byli dva, bylo by to asi snazší.*“). Opakovaně vnášená byla také aspirace dopřát svým dětem z finančního hlediska to, co jim samým bylo odepřeno („*Třeba taky děti, no spíš teda jedno, abychom to utáhli jako tak, že mu budeme moci dopřát všechno.*“).

Výrazným prvkem rozhovorů bylo užití míry materiálního zabezpečení jako **měřítka k hodnocení kvality života**. Finance byly povětšinou primárním aspektem, který byl zmiňován při posuzování života matky, sourozenců a dalších lidí (odpověď na otázku týkající se hodnocení života matky: „*Myslím, že dobře jako, protože má jako fakt dobrý bydlení a dost peněz díky práci no. Takže mi třeba koupila tenhle mobil.*“ „*No teď žije dobře, protože jak tam je s tou rodinou, tak ona je docela bohatá, takže je to tam lepší. Ona strašně moc přibrala, takže se tam má asi dobře.*“). Zároveň v náhledu na budoucnost již nyní finanční zabezpečení figuruje jako důležité měřítko hodnocení fungování vlastní rodiny. Některými dospívajícími je považováno za předpoklad k tomu, aby rodina mohla fungovat, případně dokonce vzniknout (peníze jako předpoklad pro nalezení vhodné partnerky pro život).

Materiální aspekt se zdá být nedílnou součástí vlastního života, s čímž korespondují výsledky kruhových diagramů, ve kterých polovina dospívajících z DD vyhradila ve svém budoucím životě ve 30 letech oblast speciálně určenou pro finance. Lze předpokládat, že materiálnímu zabezpečení přisuzovaný význam pro funkčnost rodiny, který kontrastuje s jeho absencí u dospívajících z rodin, by mohl být zapříčiněn zkušeností z původní rodiny. Ta u všech aktérů byla více či méně propojena s finančními problémy, ačkoliv v žádném případě nešlo o primární důvod k jejich odebrání. Pro samotné dospívající však může být jednodušší – ve smyslu méně bolavé – přisuzovat větší váhu finančním problémům než například nevhodnému výchovnému vedení rodičů či jejich nezájmu o ně, a v konečném důsledku tak ve svých představách akcentovat roli peněz ve fungování rodiny. Další potencionální důvod je spatřován v samotném žití v DD. Ve spojitosti s ústavní výchovou bývá hovořeno o nízkých finančních kompetencích dětí, které nemají možnost v přirozeném rodinném kontextu pozorovat, jak je s penězi zacházeno. To by mohlo podporovat vznik obav, aby po finanční stránce neselhaly, když jí nerozumí, a tedy zvýrazňovat téma peněz. K tomu se navíc přidává konfrontace s tématem peněz v ústavním prostředí, které má jinou povahu než je tomu v rodině, nicméně z praxe usuzuji, že jde o téma všudypřítomné (kapesné, peníze od rodičů, rozebírání finančních problémů jedinců, kteří z DD odešli, programy zvyšující finanční gramotnost). Také rozhovory s vychovatelkami o budoucím směřování nabývají v období dospívání na intenzitě a finance jsou jedním z témat, na které je brán zřetel. Z rozhovorů s dospívajícími navíc vyplynulo, že s tématem financí v ústavní výchově jsou konfrontováni především s negativní valencí, skrze potencionální problémy, což u nich vzbuzuje obavy a strach („*Ona tady totiž byla asi před třemi měsíci Veronika Kašáková, která byla taky v dětském domově a teď je jako modelka. No a ona právě napsala tu knížku, že vůbec jako*

nevěděla, jak má všechny ty finance udělat a tak, že to vůbec nechápala a ještě do teď má dluhy a pak má ještě další dluhy někde jinde, takže toho má fakt hodně. Takže se toho hrozně bojím.“ „No někteří to zvládají, ale co jsem se s nima tak bavil, tak říkají, že ty začátky nebyly zrovna lehký. Hlavně ohledně těch peněz a práce.“) a opět tak směřuje jejich orientaci k financím. Domnívala bych se, že bude finanční zabezpečení v logickém propojení s procesem osamostatňování, a že postupně bude jeho vnímaný vliv klesat. Ukazuje se však, že neztrácí na významu a je v obdobně úzkém sepětí s představou vlastní rodiny a životem ve 30 letech.

Ochranná funkce rodiny je spatřována také ve významu přisuzovaném schopnostem a vlastnostem (zodpovědnost, obezřetnost, samostatnost atd.), které mají za úkol ochránit sebe samého a členy vlastní rodiny před okolním světem. Jde o takzvanou **dispoziční rovinu** ochranné funkce, která byla zaznamenána u všech dospívajících z DD. Akcentované ochranné dovednosti a vlastnosti byly nalézány v obecných představách o přístupu druhých k rodině (*„No kvůli problémům a tomu, že je to na někoho ještě třeba velká zodpovědnost, že se na to necítí a pak od toho uteče.“*), v očekáváních kladených na sebe samého (*„No zajistím je tou prací, že jo a taky, aby jim nikdo neublížil.“*), na partnera/(ku) (*„No zodpovědný a hodný ke mně i k dětem. Žádný záletník, který by nás opustil.“* „*Určitě by měla být hodná, zodpovědná taky, aby nám to fungovalo.“*) a v představě o výchově dětí, které je třeba cíleně rozvíjet v oblastech, které jim umožní život zvládnout (*„Tak obecně si myslím, že je potřeba chtít po dětech samostatnost a obezřetnost, prostě aby se o sebe dokázaly pak postarat.“* „*Určitě k tomu, aby si uvědomovaly, že to, co mají, není samozřejmost, takže aby se chovaly zodpovědně třeba k věcem a naučily se o sebe postarat, kdyby se cokoli stalo.“*).

Znatelná je provázanost ochranných tendencí s **nedůvěrou v druhé lidi** (*„No, že jako člověk (kamarády) potřebuje no pro svou pohodu a taky můžou třeba pak pomoci s tím bydlením, jak jsem o tom jako už mluvil. Zároveň můžou člověka podrazit, to už jsem taky zažil, proto je dobrý být ostražitej, nenechat sebou manipulovat no.“* „*No ono je hlavně důležitý nespolehnout stoprocentně na tu jednu osobu, protože pak tě to může úplně zničit, jako to bylo u mámy. Občas si i jako říkám, jestli to vůbec jde mít jakoby něco jako normální rodinu. To je taky důvod, proč no proč chci mít maximálně jedno dítě jako a to až když si budu hodně jistě tou manželkou.“*), která u dvou aktérů kontrastuje se zároveň generovanou potřebou spoléhat se na pomoc druhých či s bezmeznou důvěrou v partnera.

Materiální a dispozičně orientovanou rovinu ochranné funkce rodiny lze od sebe oddělit jen teoreticky. Z výpovědí je zřejmé, že jsou spolu propojeny a společně vedou dospívající

k zaměření se na funkčnost rodinného systému, konkrétně na **plnění povinností** jednotlivých členů rodiny spjatých s jejich sociálními rolemi, bez zvyznamňování povahy vzájemných vztahů a společně stráveného volného času (*„Takže vstanu, postarám se o děti, to bych mohla mít tak dvě no. Pak je odvedu do školy, abych si byla jistá, že tam určitě půjdou a pak půjdu do práce. Tam budu tak do pěti a pak vyzvednu děti. No nakoupíme jídlo, doma uvařím. No a pak si dáme jídlo, uděláme úkoly do školy a takový ty večerní povinnosti a děti půjdou pak spát.“*).

To je znatelné ve vztahu k dětem, který má charakter povinností, skrze který jim má být zajištěn úspěšný vstup do života. Dívky hovoří o zejména o úkolu motivovat dítě ke škole jako k prostředku pro nalezení dobré práce, o trávení společného času nad domácími úkoly a o vedení dětí k zodpovědnému přístupu k životu (*„Tak asi aby se dokázaly pak o sebe postarat jako v životě a nevykašlaly se na školu. To si teď uvědomuju, že je důležitý no. Já to doma neměla, ale dětem bych to umožnit chtěla, protože jim to pak pomůže s tím, aby je někdo zaměstnal no.“*). Chlapci zas považují za svůj úkol zajistit rodinu finančně a předat dětem vlastní „know-how“ o fungování okolního světa, které jim pomůže v něm obstát. Téma vztahů a uspokojování emocionálních potřeb členů rodiny (vzájemná emoční podpora, mít se rádi) absentuje, případně je značně upozaděno. Zde hraje roli gender, kdy u chlapců je nalézána vztahovost pouze v nepřímých sděleních (*„Možná bych si našel i nějakou práci, která by netrvala tak dlouho, abych měl čas na partnerku, na společný zájmy.“*), zatímco dívky se tohoto tématu vůči dětem dotýkají všechny (*„No tak hlavně, abych neskočila jako moje máma, abych dokázala tu rodinu přidršet u sebe a to dítě mělo všechno a neskončilo jako já. Právě abychom se měli rádi, aby tam všechno klapalo, měli bychom spolu nějaký hezký chvílky, ale i hnusný, že jo. Dítě dospívá, to znám od sebe.“*). Nejvíce patrný je nedostatek emoční roviny v partnerství, které je dospívajícími prezentováno jako ochranný, podpůrný prostředek umožňující zvládnout nároky života, a není v jeho rámci uvažováno nad kvalitou vzájemného vztahu a nad dalšími preferencemi týkajícími se například vhodnosti charakteru partnera pro sebe samého.

Z rozhovorů je zřejmé, že pozornost dospívajících z DD věnovaná představě o vlastní rodině je zacílená na její ochranu. Vzhledem k jejich životní situaci je očekávatelné, že se vyskytne zvýšená míra obav o funkčnost vlastní rodiny, než tomu bude u dospívajících z rodin. Překvapivé se mi jeví to, s jakou dominancí je ve scénářích o rodině obsažena. Pokud bych vycházela z předpokladu, že jsou představy dospívajících odrazem toho, co se jim ve vlastní rodině nedostalo (finance, zodpovědný přístup k životu), mělo by do nich být pravděpodobně

zařazeno také saturování emočních potřeb (mít se rádi, prožitky radosti, pozitivní rodinná atmosféra), které bylo a je v určité míře nedostatečné v rodinách všech dospívajících. Zůstává otázkou, proč je emoční funkci rodiny věnováno tak málo prostoru? Možných vysvětlení je více. Mohlo by jít o aspekt, kterému dospívající ve srovnání se zajištěním praktického fungování rodiny připisují nižší význam, a proto se k němu v rozhovorech tolik nevztahují. Dalšími potencionálními důvody mohou být problémy s jeho vyjádřením způsobené životem mimo rodinu (nepamatují si, jak se k sobě běžně členové rodiny chovají), neadekvátní emoční zkušenosti z původní rodiny (neosvojili si, jak emoční stránka rodiny funguje, případně proč je důležitá) či obrannou reakcí před zraňujícím tématem. Roli může hrát necht' pojmenovat emoční funkci rodiny z důvodu vývojově podmíněné neochoty dospívajících sdělovat své emoční prožitky a představy, či jimi vnímaná menší spojitost emočního aspektu s rodinou, která byla u dívek zaznamenána v kruhových diagramech budoucího života. Ten se jevil být důležitý, ale nebyl přirozeně propojen s rodinou, a proto nemusely scénáře o rodině vyvolávat potřebu ho do nich zahrnout. Důvodů může být jistě ještě více (např. nízké sociální a emoční kompetence dětí z DD), uvidím, zdali se po analyzování dalších kategorií k nějakému z nich přikloním jako k pravděpodobnému.

Emocionální funkce u dospívajících z rodin

Dospívající z rodin netematizují materiální zabezpečení, ba dokonce se někteří proti propojování jeho významu s kvalitou života vymezují (zároveň je zřejmé, že dobře rozumí roli peněz). Do rozhovoru nevnáší ani další ochranné tendence mající obdobnou povahu jako u dospívajících z DD, ačkoliv motiv ochrany by bylo možné nalézt ve snaze udržet vlastní rodinu jako celek (např. ochránit děti před hádkami, rozvodem). Hovoří-li dospívající z rodin o původní i vlastní rodině, vztahují se ke kvalitě vzájemných vztahů, k povaze společně stráveného času a k seberealizačním tendencím („Tak určitě trávit spolu čas, mluvit spolu hodně a zajímat se o ty ostatní. Umět podpořit ty druhý, stát za nima a být jim oporou.”)

Nad **kvalitou vztahu** je dospívajícími uvažováno ve spojitosti s partnerem. Generovány jsou představy o významnosti vztahu („Hrozně moc, protože jenom ta myšlenka, že s někým člověk sdílí život je pro mě asi důležitá, že prostě mám dejme tomu vedle sebe někoho, se kterým sdílím všechno. Jo všichni přátelé jsou hrozně moc fajn, hrozně skvělí, ale nevím. Nic to není oproti tomu sdílet s někým život a být s někým šťastnej.“), o vhodných (kompatibilních) osobnostních charakteristikách životního partnera („To nevím, možná abychom si rozuměli,

měla stejný představy o životě jako já, byla otevřená, jako myslím to tak, že by nechtěla vést usedlý život jako každý den to samý.“) a strategií chování udržujících partnerský vztah funkční (často je zmiňována emoční podpora, komunikace nad problémy). Kvalita vztahu k dětem není tematizována, pravděpodobně pro přirozenou, bezpodmínečnou lásku k nim, která je obsažena v představách o významu společně stráveného času, o směřování dětí k šťastnému životu, o emoční zaangažovanosti do jejich životní dráhy (*„Tak třeba když jsou malí, tak být u nich, u všech těch důležitých věcí jako je třeba první krok. To je pro mě třeba podstatný. Takže být s nima v důležitých momentech a pak celkově, třeba je učit číst a psát.“*).

Hodnotou je **emoční prožitek**, který je uspokojován v rámci vzájemných vztahů, rodinné atmosféry, ale také skrze společně strávený čas tvořený zážitky, cestováním, radostí ze společné hry. Jen okrajově jsou zmiňovány povinnosti (např. příprava do školy) a není na ně kladen důraz, jako tomu je u dívek z DD⁵⁴. Emoce vstupují u všech dospívajících také do předkládané podoby výchovy, která vychází ze snahy dítě co nejvíce rozvíjet s ohledem na jeho přirozenost (co ho baví, jaký má charakter). Jde o jakousi seberealizační orientaci, která je emočním zaměřením podpořena (cítit se šťastný), a které se budu věnovat v samostatné kategorii.

V emocionální funkci rodiny se nevyskytovaly nápadné genderové rozdíly, které by značily jinou míru produkce či povahu uchopení tohoto tématu mezi dívkami a chlapci z rodin. Rozdíly se zdály být spjaté především s životní situací dospívajících (rozvedená rodina, méně funkční vztah rodičů), které ovlivňovaly zaměření představ a akcentovaná témata.

V závěru této kategorie ještě zmíním postřeh, který dobře ilustruje rozdíl v porozumění funkci rodiny mezi dospívajícími z rodin a z DD. V rozhovorech byly nalezeny představy obsahově zcela stejné u některého aktéra z DD a z rodin (např. při výchově kladený důraz na samostatnost, stejná pohlavní preference u vlastních dětí – syn a dcera), výrazně odlišné však byly motivy, které stály za jejich generováním (samostatnost: z důvodu ochrany před světem versus z důvodu rozvíjení sebe sama v rámci vlastní přirozenosti; pohlavní preference: syn se postará a ochrání dceru versus lepší porozumění opačnému pohlaví).

⁵⁴ Chlapci z DD nezmiňují tyto povinnosti, neboť neuvažují, že by do nich byli zapojeni. Ve srovnání s tím chlapci z rodin se cítí být do nich zapojeni. K tomu blíže v kategorii “pokrokovost” v pojetí rodiny.

Návaznost na původní rodinu

Tato kategorie popisuje předpokládanou míru a podobu návaznosti na fungování původní rodiny, které je rozuměno ve spojitosti se zkušeností z původní rodiny a vztahem, který k jejím členům dospívající zaujímají.

Vztah k rodičům se jeví být jedním z determinujících činitelů podoby návaznosti, a proto se nejprve věnuji popisu rozdílů zaznamenaných v jeho povaze. Na základě určitých charakteristických rysů objevujících se v rozhovorech jsou vyčleňovány 4 podoby vztahů⁵⁵: pozitivní, negativní, ambivalentní a zamlčený, které jsou zaznamenány do tabulky pro lepší přehlednost rozdílů v charakteru vztahů s ohledem na prostředí, ve kterém dospívající žijí a na gender.

Pozitivní vztah je pojen s vyjadřováním náklonosti a pozitivních pocitů směrem k rodiči. Často je zmiňována emoční podpora, významnost vztahu, radost ze společně stráveného času a obdiv k tomu, jak dotyčný rodič žije, případně jaký je (*„Líbí se mi na nich, že vypadají nejdřív, že jsou hodně no seriózní a hodně tvrdý třeba na výchovu, ale když je člověk pozná hloubš, tak je s nima hrozná sranda. Že jako umějí mít ten respekt jako rodiče, ale je s nima sranda a jsou hrozně fajn a skvělí. A i to, jak třeba vychovávají bráchu, když je teďka v první třídě, dělá nějaký úkoly, tak i to, že tam seděj s ním u těch úkolů nebo si s ním čtou a no prostě oba dva choděj k němu do postele a jako, že si tam čtou knížku všichni společně. Že jako né jenom jeden rodič, ale oba dva rodiče.“*).

Negativní vztah je charakterizován celkovým odmítáním rodiče. Vina jeho selhání v životě a rodičovské roli je přisuzována ryze jemu samému (sobeckost, nezodpovědnost) bez ohledu na situaci. Téma rodič vzbuzuje negativní emoce (hněv, pohrdání), případně je vyjadřována lhostejnost o osudu rodiče, v některých případech dokonce doplněná o uspokojení z toho, že se rodiči nedaří dobře. (*„Když to tak řeknu, tak je to vlastně takovej negativní vzor. Já se řídím podle toho, že takhle žít nechci. (...) Já myslím, že jsou prostě líní a nechtěj se snažit. A na druhých jim nezáleží, a proto se mají tak špatně.“*).

Ambivalentní vztah je charakteristický nesouladem různých vyjádření, ze kterých nelze vztah k rodiči přiřadit k pozitivní či negativní formě. Nesoulad je patrný také mezi tím, jak na rodiče nahlíží dnes a jaký vztah s ním plánují mít do budoucna, v prezentované důležitosti jejich vzájemného vztahu na různých místech rozhovoru, ve vyjadřovaných pocitech (lítost,

⁵⁵ Podrobněji a v souvislostech s životy aktérů jsou vztahy s rodiči rozepisovány v jednotlivých analýzách rozhovorů.

vzteky, láska) („Nemůžu říct, že ji nenávidím jako, protože pořád tam něco je, ale zas nemůžu říct, že bych ji úplně zbožňovala (...“).

Zamlčený vztah se objevuje pouze směrem k neznámým otcům u dospívajících z DD. Spontánně o otci není hovořeno a jeho absence v životě se v rozhovoru nepojí s žádnými vyjádřenými pocity.

Tabulka 5 – Výskyt jednotlivých podob vztahů k matce a otci u dospívajících z DD a z rodin

		dospívající z DD				dospívající z rodin			
		dívky		chlapci		dívky		chlapci	
		matka	otec	matka	otec	matka	otec	matka	otec
vztah	pozitivní	1 ⁵⁶	1	0	0	3	3	3	2
	negativní	0	1	2	2	0	0	0	0
	ambivalentní	2	0	1	0	0	0	0	1
	zamlčený	0	1	0	1	0	0	0	0

Tabulka 5 poukazuje na heterogenost podob vztahu u skupiny dospívajících z DD a naopak na homogenost u dospívajících z rodin, kde zcela dominuje pozitivní vztah. Jediné rozdílné pojetí v rámci skupiny aktérů z rodin bylo shledáno u Ondry, které je však možno považovat na rozhraní mezi ambivalentní a pozitivní formou, neboť spočívalo ve vnímaném odstupu od otce, v potřebě vymezit se v některých aspektech, v přisuzované zodpovědnosti otci za nefunkčnost vztahu rodičů a zároveň v jím zmiňované lásce k otci. Ve srovnání s ambivalentními formami zaznamenanými u dospívajících z DD, byla tato podoba méně specifická.

Zachycené vztahy dospívajících z DD jsou heterogennější, a tedy výrazně odlišné ve srovnání s dospívajícími z rodin. Tabulka poukazuje také na specifické rozdíly ve skupině s ohledem na gender. Vztahy chlapců jsou pojeny především s negativním vztahováním se k matce a otci, zatímco u dívek převládají pozitivní a ambivalentní podoby vztahu k rodičům. Dalším znakem vztahů je míra důležitosti, kterou jim dospívající přisuzují. U dívek z DD převažuje vysoká důležitost přisuzovaná vztahům s rodiči nezávisle podobě vztahu, zatímco chlapci z DD je povětšinou prezentovaná lhostejnost. Mohlo by jít zároveň o vysvětlující motiv povahy

⁵⁶ Číslo znázorňuje absolutní četnost výskytu dané podoby vztahu.

vztahování se k rodičům: pokud chlapci vnímají vztah s rodiči jako lhostejný, mohou si dovolit být k nim kritičtější a více se vymezují. Z vyjádření chlapců se opravdu zdá, že jsou radikálnější ve vymezování vůči rodině ve srovnání s dívkami.

Zdá se, že podoba vztahu k rodiči ovlivňuje návaznost jen částečně. Lze totiž říci, že všichni dospívající z DD bez ohledu na podobu vztahu pocítují určitou míru potřeby se proti původní rodině **vymezit**, což je zároveň možno považovat za adekvátní vývojovému období. Podoba vztahu však určuje, jestli se vymezují vůči rodiči samotnému (negativní vztah), či spíše vůči situaci a okolním faktorům, které obklopují život rodiče (pozitivní vztah). Ambivalentní vztah k rodiči se jeví být něčím mezi těmito formami, ve dvou případech spíše směřuje k vymezení vůči rodiči, u jednoho aktéra se nedaří určit. U dospívajících z rodin naopak převládá **návaznost**, vymezení je pouze dílčí, vztaženo k rodiči. Neodpovídá tedy figuře zachycené u dospívajících z DD, kde pozitivní vztah k rodiči je v propojení s vymezením se vůči vnějším faktorům. Příčinou může být rozdíl v povaze pozitivních vztahů k rodičům: u dospívajících z DD jsou tyto vztahy ohroženy díky nepřítomnosti rodiče v životě. Aby mohl aktér vnímat rodiče pozitivně, je potřeba nevymezovat se vůči němu – vnímat ho spíše jako oběť než viníka. Zatímco dospívající žijící ve stabilní rodině se může vymezit vůči dílčím nedostatkům k rodiči bez toho, aby ohrožoval svůj celkově pozitivní postoj k němu sycený společným životem.

Míra návaznosti, případně vymezení se zdá být sycena také **vnímanou funkčností rodiny**. U dospívajících z rodin převládá explicitní návaznost (s rodinným fungováním souzní a v představách o vlastní rodině mnohé replikují, i když ne nutně všechno), u dospívajících z DD dominuje explicitní vymezení vůči rodiči nebo situaci, do které se dostal a generováním opačných charakteristik plánované vlastní rodiny a svého fungování v ní. Kromě potřeby vymezit se je v rozhovorech zachycena také **implicitní návaznost** - spařována v jimi vnímaných významných tématech z původních rodin, na která se zaměřují a přenáší si je do svého budoucího života. Příkladem je Adély orientace na téma důvěry v partnera, ke kterému se opakovaně navrácí, a které se zdá být rozporuplné – chvílemi generována bezmezná důvěra, na jiných místech zas nedůvěra vůči němu a potřeba spoléhat se jen na sebe. Významnost tématu pro Adélu pravděpodobně pramení ze zkušenosti matky, která byla opuštěna partnerem v době těhotenství. Obdobné je to u Filipa, u něhož absence otce v životě zvýznamňuje téma (ne)přítomnost otce v rodině na tolik, že se domnívá, že nelze dobře skloubit roli otce a pracovního závazku, jehož důsledkem je rozhodnutí děti nemít. I u ostatních dospívajících z DD jsou takovéto návaznosti nacházeny, i když u některých jsou

méně zřetelné a více tak podléhají mé interpretaci. Je otázkou, zdali tato implicitní návaznost vychází pouze ze zvýznamňování témat, se kterými v rodinách přišli do styku, nebo zdali roli nehraje také vnímaná **spojitost – identifikace** s původní rodinou? Ta by spočívala v implicitním přesvědčení, že já jako člen původní rodiny, která v některých aspektech nefungovala, bych se mohl potýkat s obdobnými problémy. Identifikace je přímo zachycená pouze v rozhovoru s Míšou („*No já se bojím, že bych jako mohla být jako máma, ale to vážně nechci.*” „*No tak chováním. Já jsem někdy jako ona prostě, že jsem na všechny hnusná a prostě takhle.*”). V ostatních rozhovorech jsou pouze nepřímé náznaky (např. obava, že se mi stane to, co rodiči), které by pro ni svědčily, ale zároveň jí být nutně nemusí.

Implicitní návaznost je možné nalézt také u dospívajících z rodin, ve kterých významná emočně nabitá témata jako rozvod, nefunkční partnerství rodičů, zvýšené užívání alkoholu taktéž posiluje zaměření na tato témata, které se projevuje především jejich propracovanějším uchopením, uvědoměním jejich rizik a snahy se jim ve vlastní rodině vyvarovat (např. zaměřenost na strategie fungujícího vztahu, realistický popis důsledků rozvodu; alkohol: „*No protože ono to pak i jako schyluje k hádkám, že i ti rodiče se pak mezi sebou hádají úplně třeba bezdůvodně, že jeden vždycky něco řekne a druhý se toho chytne a už je to jako špatný. A to dítě to vidí, to dítě to poslouchá a to, třeba když si vzpomenu na sebe.*“).

Je-li rozuměno návaznosti a vymezení jako něčemu vyvstávajícímu z důležitých témat v rodině, mohla by být emoční a ochranná funkce rodiny pojímána také v tomto smyslu. Jinak řečeno, zaměření se na ochrannou funkci rodiny dospívajícími z DD by mohlo být považováno za důsledek jimi přisuzované významnosti zajištění fungování rodiny získané z původní rodiny, případně vnímané spojitosti s ní.

Životní strategie

Životní strategie je kategorií, která svým charakterem (optimistický versus pesimistický) ovlivňuje podobu obsahově rozličných úvah. Jde o implicitní tendenci stojící na pozadí rozhovorů, která je tvořena povahou „locus of control“ (interní, externí) a orientováním se na pozitivní očekávání či obavy. Životní strategii je potřeba rozumět jako určitému způsobu vztahování se k sobě samému a k vnějšímu světu, který však není spojován výhradně s jednou její podobou (pesimistická versus optimistická). Jednotliví aktéři se více či méně přibližují k jednomu typu strategie, ale zároveň jsou v rozhovorech znatelné obě strategie (případně její části), pouze v různém zastoupení.

Pesimistická strategie u dospívajících z DD

V představách o rodině u dospívajících z DD (kromě Lukáše) byly nalezeny určité opakující se znaky odpovídající **pesimistické životní strategii**, které podnítily vznik této kategorie. **Externí „locus of control“** se vyznačoval tím, že některé budoucí očekávání i porozumění minulým událostem byly vnímány jako závislé na vnějším dění, osudu, náhodě či druhých lidech (očekávaná budoucí životní spokojenost závislá na dětech, selhání matky interpretováno jako vina sociálních pracovníků, otce). Tyto události nebyly považovány za vlastní (matčinou) vůli a počínáním ovlivnitelné, případně nebyl projeven úmysl k nim aktivně přistoupit, i když byly doprovázeny obavami (*„Když ztratí bydlení, tak ztratí bydlení, tak zůstanou v tom samý.“*, následovala má otázka, jestli má z toho strach, *„Jo, ale nechávám to prostě na osudu, jak se to zvládne.“*).

V některých případech byl strach explicitně spojen s **obavou z vlastního chování**, jakoby nebylo v moci jedince ho řídit (*„Jo asi se bojím, že se na ty své nohy nedokážu postavit a pak skončím někde nevím kde a to bych považovala jako selhání. Nebo v těch třiceti, kdybych začala dělat něco, co bych neměla, že jo. To se dělá, že se chlastá, že jo, a pak by se zničila rodina nebo nedej bože, kdyby moje dítě šlo do děcáku. To by mě teda nejvíc, nejvíc by mě to štválo.“*; vyjádření strachu aktérkou, že se k dětem bude chovat obdobně jako máma). Takovéto obavy o vlastní chování, které by bez mé kontroly kopírovalo fungování původní rodiny, poukazuje na vnímanou **spojitost - identifikaci s rodinou**. Zároveň vnímaná spjitost s rodinou vyústila ve všech rozhovorech alespoň k částečnému vymezení (rodinu si zařídím jinak), které bylo rozebíráno v rámci předešlé kategorie, a které lze označit jako znak **interního „locus of control“**.

Potřeba je zmínit dospívajícími generované pochybnosti a obavy, které jsou specifické svou **neurčitostí** (*„No asi tak, ale už to je dost do budoucna. Prostě člověk neví, co se všechno přihodí.“* *„Jo docela líbí, ale taky jako mám pochybnosti, jestli to tak bude nebo jestli se něco třeba nestane a tak.“* *„No leccos z toho nemusí vyjít tak, jak chci. Něco se může pokazit.“*), proti které nelze aktivně vystoupit. Prvky externího „locus of control“ a neurčitých obav byly v menší či větší míře nalezeny u 5 dospívajících. Jejich výskyt nebyl tolik patrný u Lukáše, který se k rodině stavěl ryze negativně, a v rozhovoru s ním byla nejpatrnější touha aktivně se vymezit: *„(...) že je třeba se s životem poprat a nepoložit se kvůli nějakým třeba problémům.“*.

Pasivní životní strategie se zdá být v některých aspektech úzce provázána s kategorií návaznost na původní rodinu (podoba vztahu k rodiči ovlivňuje, jestli vinu přisuzují rodiči

nebo vnějšímu okolí; spojitost s rodinou vedoucí k vnímané předurčenosti k vlastnímu selhání). Vnímaná spojitost s původní rodinou by mohla snižovat sebejistotu dospívajících z DD. Ta nebyla rozhovory ověřována, ale její ohroženost lze předpokládat z mnohých znaků v nich zaznamenaných – v nízkých aspiracích a ambicích, ve zvýšeném množství obav. Nižší sebejistota dospívajících z DD ve srovnání s dospívajícími z rodin by mohla generovat nedůvěru ve vlastní schopnost aktivně směřovat svůj budoucí život. Roli může hrát také nedůvěra v okolní svět a v druhé lidi, kdy již jedinec dopředu očekává nástrahy a překážky jimi zapříčiněnými.

Optimistická strategie u dospívajících z rodin

Optimistická strategie byla spatřována u dospívajících v jimi generovaných ambicích, v důvěře v sebe sama a ve vlastní schopnosti a v intenzivním zaměření současného chování a prožívání k budoucnosti. To se projevilo také na kruhových diagramech současného i budoucího života (oblasti věnované cílům, přípravě, vzdělávání), i na čáře života, kde byly zaznamenávány momenty podstatné pro budoucí profesní směřování (přestup na střední školu, složení jazykové zkoušky, učiněné rozhodnutí k profesnímu směřování). Optimistická strategie byla dobře rozeznatelná především ve vztahu k profesní orientaci, nicméně vysoké ambice se týkaly také rodiny, například u dívek důvěra v úspěšnou harmonizaci profesní i rodinné sféry. **Interní „locus of control“** byl zas spatřován ve vnímání sebe sama jako aktivního strůjce partnerského a rodičovského fungování (vytváření strategií, jak zajistit dobré fungování rodiny: důležité je pracovat na vztahu, být tolerantní, zajistit trávení času s manželkou a dětmi).

Z rozhovorů se zdá, že ve vztahu k budoucnosti nepocítují dospívající žádná omezení či nástrahy vnějšího světa a jejich cílem je směřovat svůj život podle svých ryze pozitivních představ. Pokud jsou zmíněny **obavy nebo pochybnosti** nad reálností představ o budoucím životě, jsou vztaženy k vnějším faktorům, jimi neovlivnitelných, které mohou do života vstoupit (nemoc; odlišná partnerova představa o založení rodiny). Nezdá se však, že by vědomí existence vnějších faktorů, které mohou narušit plány, vyvolávalo přílišnou úzkost či jiné negativní pocity (*„Prostě ráda bych měla jednoho muže, zvlášť když v tom pak budou děti, až do smrti. (smích) Ne vážně, opravdu. Jak jsem na to zvyklá doma, že to tak má být, taky bych to tak taky chtěla. Takže v tomhle ohledu bych se snažila, ale zároveň jako možná to někdy nemusí stačit, že jo. (...) No, že ta snaha musí být i na straně muže, aby to fungovalo, že*

jo.“). V rozhovorech se nevyskytovaly zásadní obavy vázané na nedůvěru ve své schopnosti⁵⁷, na představu vlastního selhání (např. při osamostatňování, v rodičovské či partnerské roli, jako tomu bylo u dospívajících z DD).

Domnívám se, že optimistická strategie dospívajících z rodin by mohla souviset s podporujícím přístupem rodičů a s důvěrou, kterou v ně mají („*Jsem za to hrozně ráda, že mě podporují, že jako důvěřují, že vím, co je pro mě nejlepší.*“). Zároveň ve srovnání s dospívajícími z DD je jimi reflektováno větší množství dosažených úspěchů (především ve sportovní a vzdělávací dráze), které zvyšuje jejich sebejistotu a může tak nepřímo vzbuzovat vnímání sebe jako aktivního strůjce své životní cesty. Roli by mohla hrát také identifikace s úspěšnými rodiči, kteří si život řídí dle svých představ.

„Pokrokovost“ v pojetí rodiny

„Pokrokovost“ v pojetí rodiny je kategorií objevující se na pozadí mnohých úvah jako potencionální měřítko jejich rozdílnosti. Jde o kategorii reflektující to, v jakém souladu s aktuálními moderními trendy v rodinném životě přistupují dospívající k rodině. Ukázalo se, že dospívající z DD pojmají rodinu méně „pokrokově“ ve srovnání s dospívajícími z rodin, a to ve především ve vztahu k zmíněné funkci rodiny, k předpokládanému věku založení rodiny, k očekáváním partnerských a rodičovských rolí u mužů a žen. Zároveň na potřebu vstupu do manželství obě skupiny nahlíží obdobně.

„Tradičnímu“⁵⁸ pojetí rodiny, které se vyskytuje především u dospívajících z DD, je v této práci rozuměno tak, že v něm nejsou odráženy poslední trendy, které spatřujeme v rodině a celkově v přístupu mladých lidí k životu. Je-li nahlédnuto na kategorii **funkce rodiny** z tohoto hlediska, je dospívajícími akcentovaná ochranná funkce rodiny (materiální zaměření, partner jako pomocník při zvládání nároků života) starším pojetím (z dob nerovného postavení žen a mužů na trhu práce a tradičních společenských očekávání: matka v domácnosti, otec živitel rodiny), v současné době již méně obvyklým. Rodiny jsou dnes zakládány zejména pro uspokojování emočních potřeb jednotlivých jejích členů, což zároveň může snižovat jejich stabilitu, nejsou-li vázány něčím jiným (Možný, 2004). Tomu odpovídá pojetí dospívajících z rodin, pro které rodina představuje především emoční zázemí, na kterém jsou rozvíjeny a

⁵⁷ Jen některými dospívajícími byla zmíněna obava z přijímacích zkoušek na vysokou školu z důvodu vysokého počtu přihlášených, případně ze zvládnutí stresu ze zkouškové situace.

⁵⁸ Tradiční rodina se historicky váže do období před nástupem kapitalismu – v tomto významu s ní není v rámci této práce zacházeno.

obohacovány osobnosti jednotlivých členů rodiny („*No já si myslím, že člověk by si měl jako užít to dítě, dokud to jako jde, že jako si ho vyňuhat, naučit ho a koukat na něj, jak dělá pokroky, jak roste a pak třeba až si zas pořídit to další. No třeba pak to starší už nemusí, se hodně stává teďka si myslím, že to starší dítě pak vidí, že to mladší potřebuje větší lásku nebo jako né větší lásku, to ne, ale větší péči, a že to dítě si kolikrát může připadat odstrčený.*“). Partneri uspokojují potřebu intimity, vzájemnosti, zároveň se nevnímají jako bezpodmínečně potřební ve vztahu k praktickému fungování („*Neříkám, že to jednotlivec jako nezvládne, to jo, ale myslím si, že se to nějak spojí, vyplní, když jsou na to dva. A to dítě to vnímá.*“).

Odkládání **věku založení rodiny** je považováno za charakteristický znak současné doby. Výpovědi aktérů naznačují rozdíly v předpokládaném ideálním věku založení rodiny mezi skupinami. U dospívajících z DD se věk pohybuje okolo 21 - 25/26 let s ohledem na genderový aspekt (u dívek 21 – 24 let, u chlapců 25 – 26let). U dospívajících z rodin (u 4 aktérů) se pohybuje předpokládaný věk pořízení prvního potomka okolo 30 let bez genderových specifik. Ukazuje se, že u nich do představy ideálního věku vstupuje hodnotové nastavení, jako je víra aktéra (předpokládané dřívější založení rodiny) a touha po poznání a zážitcích skrze nezávislý způsob života (předpoklad pozdějšího založení rodiny).

Je zajímavé, že odůvodnění či vyjádření k zvolenému věku se zdají být obdobná u dospívajících z rodin („*To já totiž bych chtěla mít děti spíš až dýl po škole, no okolo těch třiceti, až budu mít nějakou práci zaběhlou, že se chci hodně věnovat tý práci. No jsou lidi, kteří už mi říkaj, že to už je pozdě, ale to já si zase nemyslím.*“) a u dospívajících z DD („*Takže miminko fakt někdy až dýl, třeba ve dvacetijedna.*“ „*No, co se týče dětí, tak ty bych tak chtěl mít v pětadvaceti zhruba. Jakože rozhodně ne dřív, jako až si zabezpečím sebe, tak potom založím rodinu.*“), a tedy nezávislá na jejich hodnotě. Vystává otázka, čím to může být? Je pravděpodobné, že odlišný věk spojený s obdobným náhledem podněcuje předpokládaná vzdělávací dráha, která u dospívajících z rodin zaujímá sice delší časový úsek (který má vliv na konkrétní očekávaný věk), ve výsledku je však na postup vedoucí k založení rodiny nahlíženo obdobně, jako na souběh třech za sebou jdoucích kroků: dokončit školu – zapracovat se – pořídit si děti. Důležitou roli zaujímá také referenční skupina, se kterou svou představu dospívající poměřují. Tou bývají rodiče a lidé ze sociálního prostředí dospívajících, které udává také normy a očekávání týkající se věku založení rodiny. V sociálním prostředí dětí z DD bývají očekávání, případně zkušenosti druhých spjaté s nižším věkem (nemusí být výjimkou stát se náctiletým rodičem), a proto dospívající může vnímat věk dvacet jedna let jako pozdější vzhledem k těm, se kterými se srovnává.

Očekávání sociálních rolí žen a mužů se sobě v současném západním světě přibližuje a v souladu s tím se proměňuje také náhled na **rodičovské a partnerské role** - vztahené k sobě samému i v rámci očekávání od partnera/(ky) a otce/matky svých dětí. Téma rodičovství i partnerství v tomto výzkumu přináší podstatné rozdíly v jeho pojetí u dospívajících z DD a z rodin. Roli hraje také genderový aspekt, který výrazně vstupuje především do představ dospívajících z DD, ve kterých jsou dívky více provázané s dětmi, zatímco chlapci uvažují jako solitéři. Role matky, ačkoliv jde především přes povinnostní rovinu, je dívkami z DD rozpracována a považována za důležitou součást budoucí identity. V souladu s dřívějšími společenskými očekáváními na sebe dívky automaticky přenášejí veškerou péči o domácnost a děti a nepočítají s jakýmkoliv zapojením partnera kromě zabezpečení a zařizování blíže nespecifikovaných „chlapských věcí“. Ochrannému zabezpečení však přisuzují velkou váhu, takže nelze říci, že by pro ně partner ztrácel na hodnotě⁵⁹, i když ve vyprávění o výchově, o běžném každodenním fungování v podstatě chybí. Absentuje nejen role muže jako partnera, ale také role jich jako partnerky – vzájemné vztahování k sobě zcela chybí nebo je okrajově zmíněno při povinnostech (udělat manželovi večeři).

Představy chlapců z DD jsou komplementární s dívčími očekáváními, neboť sami sebe nezahrnují do rodinného chodu (společné trávení času, zaangažovanost na výchově dětí), ačkoliv rodině explicitně přisuzují značný význam. To dokládá také kruhový diagram ve 30 letech, ve kterém rodina zabírá značnou část (40 %). Zdá se, že ačkoliv role otce i partnera není v představách dospívajících zakomponována, a často je v rámci rozhovoru naráženo na neschopnost konkretizace rodinných představ (otázka týkající se způsobu trávení času s dětmi: „*Jak to mám vědět? Prostě bychom spolu byli.*“), na důležitosti jí to neubírá. Svou roli otce i partnera spatřují chlapci především v materiálním zabezpečení rodiny, kterému věnují ve svých představách většinu denního času. Partnerce přisuzují péči o děti a domácnost, v jiných – vztahových – souvislostech se k ní nevztahují (kromě Filipa, který počítá se společnými zájmy). V souladu s tím absentuje vnímání sebe jako partnera, role otce je postihnuta více, jako touha po předání svých zkušeností se životem („*No já nevím, prostě bych jim ukazoval, jak to ve světě chodí, že jo.*“), kterou však již nedokáží konkretizovat: jak by zkušenosti předávali, jak by je vedli k odpovědnosti, samostatnosti atd.

Očekávání dospívajících z rodin od partnerských a rodičovských rolí se zdají být více totožná, méně je do nich zakomponován genderový rozměr. Dívky z rodin sobě také přisuzují větší angažovanost v péči o dítě a domácnost než svým partnerům (budoucím otcům svých dětí),

⁵⁹ Kromě Katky, která se do budoucna od přítele a od otce dětí již předem distancuje.

nicméně děje se tak v menší míře ve srovnání s dívkami z DD a s automatickým očekáváním pomoci od partnera (*„Ale představuju si, že jako člověk, no jak to říct, musí být s tím druhým sehranej, schopnej mu pomoct, zastoupit ho. No a samozřejmě, abychom ty domácí práce měli nějak rozdělený, třeba ne padesát na padesát, ale rozhodně bych asi nepřekousla přístup chlapa ve stylu, že já jako žena budu dělat všechno.“*; očekávané zastoupení v případě únavy) a jeho přítomnosti v každodenním rodinném fungování. Významnost partnera dokládá také užívání „my“ (označení sebe a partnera) v rodinných scénářích (*„Takže by asi přišel z práce a dali bychom si večeri a sedli bychom si a zase bych si povídala i s partnerem, jaký on měl den, třeba co plánujeme na víkend, o práci a tak. Pak bychom taky ještě uložili dítě a tak no.“*). Zdá se, že takovýto náhled generuje méně obav než u dívek z DD, u kterých pochybnosti a obavy ohledně sladění práce a času věnovanému rodině přítomny jsou, a jež mohou pramenit z vnímané zátěže, že na to budou samy (*„No tak to by asi chodilo do školky, tak by bylo tam. Já bych možná nepracovala jako celej den, ale já nevím, jako že bych končila dřív a prostě ho vyzvedla nebo by mi ho prostě vyzvedla, já nevím kamarádka a potom bych přijela domů a byla bych s ním o víkendech, když by nebyl čas být s ním takhle, když by bylo hodně práce. Je to těžký, člověk potřebuje peníze a někdy na to pak není takovej čas, aby se o něj člověk staral. Člověk musí vědět, že to všechno zvládne, než si právě tadyto pořídí. Já bych to dělala asi tak, že i když bych s ním nebyla jako tolik o tom týdnu, tak bych s ním byla zase o to víc o tom víkendu, že bychom si jen my dva spolu udělali nějaký společný výlety a takovýdle věci.“*).

Dívky z rodin mají v budoucí identitě zakomponovanou roli matky i roli partnerky. Vnímají rozdílnost těchto rolí a dobře tak oddělují, co je pro ně důležité ve vztahu k dětem a k partnerovi. Obdobně uvažují o svých očekáváních od partnera jako otce a přítele/manžela. V tomto ohledu jsou chlapecké představy komplementární – dobře se orientují v jednotlivých rolích a v očekáváních od nich (Petrem vnímaná role rodiče: *„A jakoby, když to vezmu, tak ty děti potřebují jako tu no nejjemnější péči, aby se mohly do toho života dostat jakoby v pohodě, se vzděláním, nějakým přehledem. A mělo by to být krásný období i pro rodiče.“*; Petrem vnímaná role partnera: *„Hlavně je třeba pečovat o ten vztah a podporovat toho druhýho, zajímat se o něj (...) Jedna asi z nejdůležitějších věcí je vzájemná tolerance. Vědět, že nikdy nic nebude prostě dokonalý a vždycky tam bude něco, co tomu druhýmu bude vadit, takže tolerance je hrozně moc důležitá, aby to fungovalo.“*). Celkově se zdají být chlapci zaangažováni do rodinného života, a to nejen v emoční rovině (dítě jako citová investice, uspokojování emočních potřeb členů), ale také skrze zakomponovanost sebe sama do

každodenního rodinného života, projevující se např. společným „my“ vztaženým k běžným denním úkonům (společně uvařit, připravit děti do školy).

Popsaný přístup dívek a chlapců z rodin kopíruje současná společenská očekávání: snižování rozdílných očekávání od chování a potřeb mužů a žen v rámci rodinné a veřejné sféry. Ty podporují větší zaangažovanost mužů do běhu rodiny a naopak silnější touhu žen realizovat se také mimo rodinu. Je otázkou, proč takovýto „pokrokovější“ přístup k rodinnému fungování nesdílí také dospívající z DD? Lze předpokládat, že by rozdílný přístup mohl mít spojitost s významem jimi přikládaným ochranné funkci rodiny. Striktnější rozdělení rolí muže a ženy může být pro dospívající z DD srozumitelnější a přinášet více jistoty než nově se ustanovující se modely fungování, které jsou více závislé na individuální souhře partnerů. Stejně tak může být „jednodušší“ ztotožnit se s tím, co znám (např. model rodinného fungování rodičů), než chtít obstát novým očekáváním, která se navíc zdají být náročnější (člověk by měl být úspěšný v obou sférách) a méně srozumitelná (v čem spočívá role matky, v čem role otce, v čem role partnera). Dalším úskalím je to, že dospívající z DD nežijí již nějaký čas v rodinném prostředí a nemají tak přirozeně „okoukané“ rodinné interakce, což může zkreslovat jejich představu o běžném rodinném fungování a o rolích jednotlivých členů rodiny v nich. Zároveň jim to také nemusí umožnit nahlédnout na jemné nuance v rodinném životě, které postupně proměňují jeho povahu.

Ve srovnání s popsány rozdíly je třeba dodat, že na význam manželství je nahlíženo obdobně moderně všemi dospívajícími. Nikdo z nich nepovažuje uzavření manželství za nezbytně důležité, ačkoliv je toto rodinné uspořádání vnímáno pozitivně („*Ono to manželství, jako budu ráda, když bude, ale není to pro mě asi nějak důležitý. Hlavní je, abych měla u sebe tu druhou polovičku.*“).

Tato kategorie ukazuje, že některé rozdíly objevující se mezi aktéry lze vnímat skrze míru „pokrokovosti“ v pojetí rodiny, se kterou jsou v souladu. Zároveň tato kategorie sama o sobě neobjasňuje, proč tomu tak je a nezbyvá než zůstat v rovině úvah. Zdá se být v úzkém propojení s funkcí rodiny, která by mohla být částečně determinujícím činitelem její povahy – především v podílení se na způsobu porozumění partnerským a rodičovským rolím.

Seberealizace a rodina

Seberealizace je významným tématem, i když v mnohých případech explicitně nevyjádřeným, všech rozhovorů dospívajících z rodin a zároveň absentujícím prvkem ve vyprávění

dospívajících z DD. Seberealizace je v této práci pojímána jako vytváření představ o vlastním směřování a cílech v souladu se sebou samým (s osobnostním nastavením), za účelem rozvoje vlastních schopností, dovedností a pozitivních prožitků. Mezi kategorie byla zařazena právě pro její rozdílné uchopení skupinami, kdy u dospívajících z rodin se jeví být důležitým hnacím motorem představ o vlastním budoucím směřování v rámci pracovní, rodinné i volnočasové sféry, zatímco v rozhovorech s dospívajícími z DD se nevynořuje, a to ani při zacílené snaze o její zachycení v jakémkoliv kontextu.

Seberealizace u dospívajících z rodin vystupuje nejzřetelněji ve vztahu k individuálnímu směřování – profesnímu i zájmovému. Je v nich vyjádřena snaha držet se toho, co jim dává smysl, toho, co je s jejich osobnostním nastavením v souladu a nepromarnit tak svůj čas něčím zbytečným („*No možnost strávit tu pracovní dobu nějak kvalitně a třeba no, jak to říct, i pomoci někomu. Aby ten čas, kterýho nebude málo, měl nějaký smysl, jestli mi rozumíš.*“). I toto individuální směřování je vnímáno v kontextu s druhými – za zásadní je dospívajícími považováno, jak rodiče podporují jejich směřování a jak jim v tomto ohledu důvěřují, což pak zdůrazňují také v představě budoucího vztahování se k vlastním dětem. Seberealizačním tendencím ve vlastní rodině je tak možno rozumět ve spojitosti s kategorií návaznost.

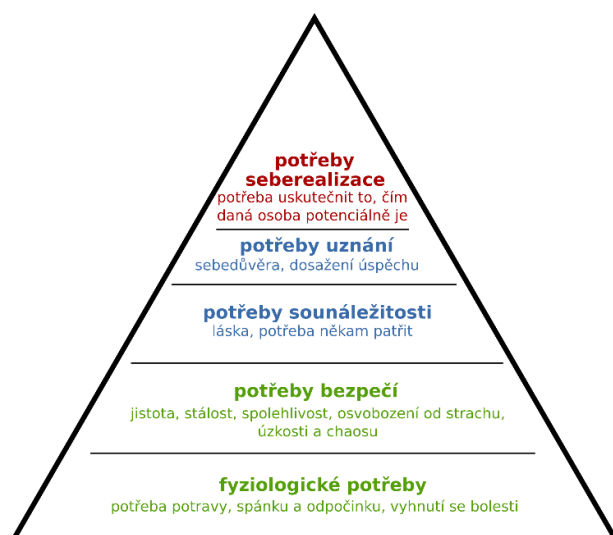
Vlastní rodina je vnímána jako seberealizační základna, na které se rozvíjí jednotliví členové při vzájemné podpoře (kromě dětí je některými dospívajícími zmiňován i partner/(ka): „*Nebo třeba bude manželka mít nějaký čas pro sebe, aby taky mohla relaxovat nebo na sobě nějak pracovat a já budu s dětma.*“). Téma vlastního seberealizování v rámci rodiny je u dívek možné spatřit za úvahami o rozložení své působnosti v rodině i ve veřejné sféře, u chlapců zas ve vyjadřovaném uspokojení z možnosti být do pokroků dítěte a jeho rozvoje zaangażován, případně v považování výchovy dítěte za poslání generující sebesepřesahující hodnoty⁶⁰ („*(...) postupně, jak se člověk dostane do té no fáze, jak má tu rodinu, tak jeho úkolem, jakoby tím nejdůležitějším je právě vychovat to dítě, který v tom může pokračovat dál a dál.*“).

Zdá se, že zvolené seberealizační zaměření motivuje aktuální jednání dospívajících, jehož úkolem je dosáhnout vytyčených cílů. To pomáhá vytvářet životní kontinuitu patrnou také v kruhových diagramech a na čáře života, do nichž byla celkově vnášena seberealizační tematika (např. v současném kruhu: příprava, v budoucím kruhu: cíle „*To je, že bych něco chtěla po sobě zanechat nebo já vím, že to zní tak jako zvláštně třeba, ale že ať to budou ty dobře vychovaní děti, ať to bude něco, abych prostě, abych mohla odejít s takovým dobrým*

⁶⁰ Lze tomu rozumět v rámci Eriksonovy teorie vývoje, kdy ctnost střední dospělosti spočívá v zaměření se na vnější svět (nejčastěji na dítě) – angažovanost v rámci předávání hodnot, péče, zajištění kontinuity.

pocitem, že po mně něco zůstalo. To je takový nad čím hodně často přemýšlím, že mám tenhle sen nebo tenhle cíl.“), zatímco u dospívajících z DD tato rovina chyběla. Je tedy pravděpodobné, že pro ně seberealizace není tématem, případně se nejedná o nějakou uvědomovanou tendenci, se kterou by v úvahách pracovali. Možná se nemusela v rozhovorech projevit a mohla zůstat skrytá za některými představami dospívajících, například za vyjadřovanou důležitostí uspokojení z práce nebo za ambicí poskytnout vlastním dětem to, co jim samým chybělo. Tyto představy však nebyly pojaty a rozpracovány tak, aby z nich seberealizační zaměření vystoupilo (uspokojení z práce jako bonus, ne něco nezbytného, za čím je třeba jít; poskytnout vlastním dětem to, co sami neměli, není propojeno např. s touhou po rozvoji sebe sama v oblasti výchovy, není vnímáno jako poslání atd.). Schází také návaznost mezi minulým, případně současným jednáním a budoucími cíli, což dobře ilustrují zpracovné kruhové diagramy a čáry života. Důvodem by mohlo být právě to, že budoucí události nejsou ambicemi, které by zaangažovaly dospívající ve směřování k nim. Toto vysvětlení by korespondovalo s výzkumy, jejichž výsledky ukazují, že očekávané události bez aspiračního charakteru nepůsobí tak motivačně na aktuální jednání jako aspirace (Pavelková et al., 2010).

Na povahu seberealizace lze nahlížet ve spojitosti se všemi předešlými kategoriemi. Nejzřetelněji je patrná ve vztahu k ochranné funkci rodiny, což dobře ilustruje Maslowova pyramida lidských potřeb (obrázek 6).

Obrázek 6⁶¹ – hierarchie potřeb podle Maslowa

⁶¹ Tvorba obrázku 6 inspirována obrázkem z webových stránek (dostupné dne 10. 5. 2018 na www.otevrene-vyucovani.cz/vychodiska/masl.jpg)

Ochranná funkce rodiny – tak jí bylo z rozhovorů porozuměno – je především kombinací fyziologických potřeb a potřeb bezpečí⁶² s některými prvky sounáležitosti. Obrázek 6 ukazuje, jak vzdálená od nich potřeba seberealizace je. Dle autora je nutné saturovat potřeby alespoň částečně postupně: chybí-li tedy uspokojení potřeby sounáležitosti a uznání, není pro jedince seberealizace dobře dostupnou. Naopak emoční funkce rodiny, jejíž obsah je především sycen potřebami sounáležitosti a uznání⁶³, umožňuje dospívajícím z rodin seberealizační zaměření (Maslow, 2014). V souladu s převahou ochranné funkce rodiny je pravděpodobné, že dospívající z DD se v životě často nesetkávají s tématem seberealizace (nemuseli se s ním setkat v původní rodině, v ústavní výchově na individuální zaměření týkající se seberealizace nemusí zbývat prostor), a tak ho ani do představ o svém životě nezařazují. Lze také říci, že externí „locus of control“ (přesvědčení, že můj život je řízen vnějšími vlivy) zabraňuje seberealizačním tendencím. V neposlední řadě je seberealizaci v rodině možno považovat za součást soudobých tendencí.

Atributy představ o rodině

Pod poslední kategorií jsou zahrnuty některé opakovaně nalézané rozdíly v charakteristických vlastnostech představ o rodině. Jsou jimi rozporuplnost versus harmonie a propracovanost představ.

Rozporuplnost byla v nějaké podobě a míře nalezena v představách všech dospívajících z DD. Společným rysem byl výskyt nesouladu ve vztahovém kontextu, nejčastěji spjatém s vnímanou mírou důležitosti vztahu pro sebe samého. Takto rozporuplné vztahy se týkaly zejména členů rodiny původní (důležitost matky v životě, prezentovaná nenávisť k otci a zároveň touha, aby do života patřil) i vlastní (důležitost života s partnerem, důvěra v partnera, otázka, zdali mít děti). Určitým projevem nesouladných představ je také reflektovaná proměna vztahů s rodiči a sourozenci v průběhu časové perspektivy. Pokud nejsou dospívajícími vztahy s nimi považovány za ryze negativní, případně zamlčené (jsou tedy pozitivní či ambivalentní), očekávají do budoucna jejich proměnu (častější kontakt, lepší vztah) bez zdůvodnění: proč by k tomu mělo dojít, co pro to plánují udělat. Pověštinou je to přisuzováno vnějšímu nepojmenovanému faktoru („*No říkám si, že by se to třeba mohlo zlepšit (...) No jako časem.*“), čemuž je možno rozumět ve vztahu k externímu „locus of

⁶² Na obrázku označeno zelenou barvou pro lepší ilustraci. Naopak modře jsou označeny potřeby, o kterých hovoří dospívající z rodin.

⁶³ Fyziologická potřeba a potřeba bezpečí je dospívajícími pravděpodobně brána jako samozřejmost, kterou není třeba pojmenovávat.

control“ (předpoklad, že se něco kolem jedince odehraje a změní to jeho situaci, on se nepovažuje za aktivního aktéra). Tyto očekávané proměny jsou u některých dospívajících patrné také v kruhových diagramech, kde např. u Míši v současném životě máma chybí, ale do budoucna je s ní počítáno. Rozporuplnost pojetí vztahů a jejich vývoje v čase by mohla poukazovat, jak neujasněný vztah především k rodičům dospívající z DD zaujímají, a jak to ovlivňuje jejich očekávání od vztahů budoucích s nimi i ve vlastní rodině. Ve srovnání s tím považují dospívající z rodin kvalitu vztahů s rodinou za stabilní v čase, očekávány jsou pouze přirozené proměny v rodinném uspořádání, a tedy v předpokládaném množství společně stráveného času.

Harmonie z představ dospívajících z rodin vystoupila jako důležitý atribut na základě rozporuplnosti v představách dospívajících z DD. Je vnímána jako soulad mezi představami a absence protikladných tvrzení. Spatřována je také v celkovém dojmu z rozhovoru, který nelze dobře doložit konkrétními tvrzeními, ale jde o jakýsi soulad mezi očekáváními dospívajících o vlastním směřování a jejich popisu konkrétního každodenního života v budoucnosti - jakým způsobem a v jaké míře plánují být zaangażováni do rodiny, případně do veřejné sféry.

Mezi skupinami se ukázaly také kvantitativní a kvalitativní rozdíly v **propracovanosti představ** o rodině. Rozhovory s dospívajícími z DD byly v průměru kratší (33 – 65 min) než rozhovory s dospívajícími z rodin (57 – 82 min) Téma rodiny a vlastního směřování bylo tedy u nich rychleji vyčerpáno, což samo o sobě naznačuje menší míru propracovanosti představ. V tomto ohledu lze nalézt také genderová specifika u dospívajících z DD, kdy rozhovory s chlapci trvaly 33 – 41 min, zatímco dívčí 53 – 65 min. Nabízí se tento rozdíl přisoudit chlapcům vnímané menší provázanosti sebe sama do budoucí rodiny, která jim znesnadňuje téma rodiny podrobněji rozvádět.

Celkově se dospívající z DD výrazně častěji v tématu rodiny uchýlovali k odpovědi „nevím“, mnohdy nedokázali konkretizovat vlastní obecná sdělení nebo pro sebe „uspokojivě“ odpovědět na mé doplňující otázky, což u nich místy vzbuzovalo rozpaky a podráždění (nebo se to tak alespoň jevilo). Někteří pak odbíhali k jiným tématům, ve kterých si připadali jistější (z emoční roviny k financím). Objevovali se také nelogičnosti v propojení různých představ a v uchopení kauzality.

Dospívající z rodin naopak více rozvíjeli téma rodiny, hypotetizovali nad různými variantami budoucího života, pracovali s potenciální představou svého vývoje (je možné, že to pak budu vidět jinak), často opřenou o zkušenosti z života s rodiči. Jednalo se o jakési očekávání

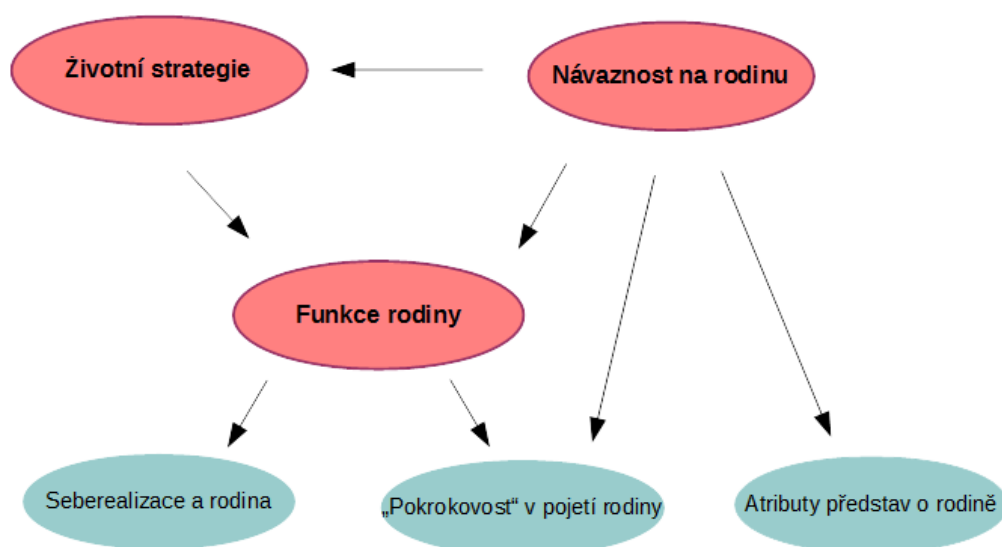
podobného prožívání a chování v dospělosti, kterému je možné rozumět jako určité míře identifikace s nimi. Společně s každodenní zkušeností z rodinného prostředí ji lze považovat za zdroj informací o tom, jaký budou žít život v dospělosti, který jim umožňuje ho podrobněji, srozumitelněji, harmoničtěji v představách zachytit.

Zdrojem rozdílnosti této kategorie může být kromě návaznosti na původní rodinu také odlišná míra kognitivních schopností i potřeba seberealizace (aspirace vedou k propracování představ o budoucnosti).

2.2.5 Vztahy mezi kategoriemi

Na představenou analýzu jednotlivých kategorií je potřeba v závěrečné části práce nahlédnout především v kontextu jejich vzájemných vztahů, které by měly pomoci komplexněji porozumět představám o rodině, jež dospívající z DD produkují. Vztažení podoby těchto představ k jiným realizovaným studiím a odborným pramenům zas umožní na výsledky výzkumu nahlédnout v rámci vědeckých poznatků a lépe je tak interpretovat a vytvářet odpovědi na výzkumné otázky.

Všech šest analyzovaných kategorií je považováno za významné charakteristické rysy představ o rodině u dospívajících z DD. Vymezené kategorie nelze vnímat jako striktně ohraničené jevy/rysy, spíše se ukazuje, že se mezi sebou prolínají (opakovaně se vynořují obdobná témata v rámci různých kategorií), a že jsou vzájemně různým způsobem provázány. Někdy bývá nesnadné určit, jaká kategorie determinuje jakou, a naopak, jaká kategorie je důsledkem jaké. O jedno z možných teoretických zachycení vzájemných vztahů se pokouším na obrázku 7, které má sloužit především k lepší orientaci v nich. Není však považováno za jediný možný model zachycující vztahy mezi analyzovanými kategoriemi, naopak se domnívám, že jediné správné propojení vzájemných vztahů kategorií z dat výzkumu ani vytvořit nelze.

Obrázek 7 – teoretické zachycení potenciálních vztahů mezi kategoriemi

Kategorie funkce rodiny, návaznost na původní rodinu a životní strategie považují za ústřední propojení determinující konkrétní podobu úvah o vlastní rodině. To je důvodem k jejich barevnému odlišení a zvýraznění. Předně je stručně popsána jejich povaha a vzájemné vztahy, následně jejich vliv vztažený ke konkrétním obsahům kategorií seberealizace a rodina, „pokrokovost“ v pojetí rodiny a atributy představ o rodině.

Za klíčové je považováno ochranné zaměření představ o rodině a upozadění, případně absence emocionální složky v nich. To bylo nazváno **funkcí rodiny**, neboť vyjadřuje pohled dospívajících z DD na to, k čemu instituce rodina slouží, a jaká jsou očekávání od jejích jednotlivých členů. Charakteristickým znakem v úvahách o rodině je ochrana, která nabývá podoby materiální (zaměření na finanční zabezpečení) a dispoziční (zaměření na rozvoj ochranných dovedností a schopností), zatímco reflektování emocionálního aspektu (saturování emočních potřeb, kvalita vzájemných vztahů) chybí. Ve srovnání s tím se ukazují být představy dospívajících z rodin přesně opačné (zaměření na emocionální funkci, absentující ochranná funkce). Za (částečně) determinující faktor povahy funkce rodiny je považována **návaznost na původní rodinu**, která určuje, v jak úzkém propojení je původní rodina (zkušenosti, vztahy z původní rodiny a vnímaná spojitost s členy rodiny) s představami o vlastní rodině. Zdá se, že toto propojení úzké je, a že témata v původní rodině zvýznamňována mají právě podobu nedostatečné ochranné funkce. Na základě toho se objevují v představách o vlastní rodině u dospívajících z DD obdobná témata, proti nimž se

dospívající vymezují, případně u nich vzbuzují obavy z očekávání analogických problémů/životních situací, což se nabízí interpretovat jako jimi vnímanou, i když neuvědomovanou, spojitost – identifikaci s členy původní rodiny.

Spojitost funkce rodiny s návazností na původní rodinu lze spatřovat také ve vztahu k Maslowově teorii potřeb, která popisuje hierarchii, význam a postup saturace lidských potřeb (Maslow, 2014). Ukazuje se, že dospívající z DD jsou ve svých představách o rodině orientováni zejména na fyziologické potřeby a potřebu bezpečí, výrazně méně pak na potřebu sounáležitosti (ta v sobě navíc obsahuje ochranné tendence jakoby z předešlé kategorie bezpečí) a další vyšší potřeby. Je pravděpodobné, že by toto zaměření mohlo pramenit ze zkušenosti z původní rodiny, kde tyto potřeby nebyly dostatečně satureovány, a proto jsou dospívajícími v představě vlastní rodiny zvýznamňovány. Tuto interpretaci podporuje absence fyziologických potřeb a potřeby bezpečí u dospívajících z rodin (tyto potřeby považovány za samozřejmost, netřeba je reflektovat), kteří se naopak orientují na potřeby sounáležitosti, úcty a seberealizace.

Kromě návaznosti na původní rodinu se na ochranném zaměření dospívajících z DD pravděpodobně podílí souhra mnohých dalších faktorů, které byly v rámci kategorie funkce rodiny zformulovány, a které celkově utváří kontext života dítěte (např. život v ústavní výchově, menší míra vystavení rodinnému životu). Na tomto místě již budou zmíněny jen ty faktory, které z rozhovorů vyplynuly jako důležité ve vztahu k ochranné funkci rodiny. Tím je povaha expozice tématu materiálního zabezpečení a ochranných schopností a charakteristik, se kterými se dospívající v dětském domově setkávají. Zdá se, že za účelem snahy připravit je na odchod ze zařízení, jsou tato témata zvýznamňována a to především s negativním podtextem: formou varování před potencionálními problémy a předáváním negativních příkladů těch, kteří z DD odešli. To je v rozhovorech propojeno s generováním obav nad vlastním zvládáním, a tedy se jedná o další možný zdroj ochranného zaměření.

Částečně sycena se zdá být funkce rodiny i kategorií **životní strategie**, jejíž pesimistická povaha u dospívajících z DD projevující se zvýšenou produkcí obav (často neurčitých) a externím „locus of control“, může posilovat potřebu ukotvení života po praktické stránce (zaměření na ochranu sebe a členů rodiny). Pesimistická životní strategie se zdá být zároveň podmíněna návazností na původní rodinu, neboť témata, se kterými je v jejím rámci pracováno, vychází z původní rodiny (např. vyjádřený strach aktérky, že se k dětem bude chovat jako její matka, strach, že dospívající potkají obdobné životní situace). Naznačené

propojení pesimistické životní strategie s návazností na rodinu a s funkcí rodiny se zdá být v určité míře v souladu s poznatky vývojové psychologie, které ukazují, že traumatické emoční zkušenosti, do kterých patří i nezáměr a absence výlučné osoby, mohou vést ke zklamání, vystupňovanému pesimistickému náhledu (Langmeier, Krejčířová, 2006) a k osvojení přesvědčení, že pro vlastní přežití je potřeba zaměřit se na sebe samého a saturaci svých potřeb (Thorová, 2015). V realizovaném výzkumu se to pak projevuje zaměřením se na ochranu a uspokojení potřeb celé rodiny, generováním obav ze založení rodiny či tendencí zajistit se a nespolehat na partnera/(ku).

Porozumění pesimistickému zaměření jako důsledku nefungujících vztahů z původní rodiny podporují výsledky výzkumů Nurmiho (1991), Tromsdorffa a kolegů (1983), které ukazují, že kvalita interakce rodič - dítě ovlivňuje povahu orientace dospívajících na vlastní budoucnost. Vnímaná podpora od rodiče a jím poskytovaná pozitivní zpětná vazba k jeho chování vede k optimističtějšímu, aktivnějšímu vztahování se k budoucnosti a ke zvyšující se míře vnitřní kontroly (interního „locus of control“). To jsou charakteristiky odpovídající způsobu vztahování se k vlastní budoucnosti u dospívajících z rodin, kterými jsou zároveň reflektovány zmíněné aspekty kvalitní interakce s rodiči. Studie z prostředí ústavní výchovy v Izraeli ukázala, že dospívající žijící v ústavní výchově jsou relativně pozitivní v náhledu na vlastní budoucnost, nicméně že míra jejich optimistického přístupu roste s vnímanou sociální podporou rodiny a vrstevníků (Sulimani-Aidan, Benbenishty, 2011). Právě absence sociální podpory by mohla být vysvětlením pro pesimistické zaměření k vlastní budoucnosti (sycené obavami a pasivním přístupem) u aktérů z DD v tomto výzkumu. Nabízí se tento rozdíl přisoudit specifičnosti mého výzkumného souboru, u kterého kontakt s členy rodiny byl minimální, často zcela chybějící, což nelze považovat za normu, která panuje v ústavní výchově. Naopak mnoho dětí v určitém, pravidelném kontaktu s rodiči jsou, sociální podporu od nich mohou pociťovat vyšší, a v jejím důsledku tak mohou jejich představy o budoucím životě být optimističtější, jak se ukázalo ve výzkumu Sulimani-Aidan, Benbenishty. Zároveň i v jeho rámci vyvstaly u některých respondentů některé pesimistické představy jako očekávání psychických problémů (u 15 % respondentů) nebo představa, že dětem nezvládnou poskytnout dobré místo pro život (přibližně u čtvrtiny respondentů), a že jejich děti nebudou mít dobrý život. Takovýto nesoulad mezi celkově pozitivním náhledem a konkrétními vyjádřeními jsou nacházeny také v tomto výzkumu, kde většina dospívajících z DD na škále spokojenosti⁶⁴ vyjádřila očekávání, že se budou cítit ve 30 letech nejspokojeněji (1), zároveň

⁶⁴ Škála spokojenosti (jak se cítíš spokojený teď, jak myslíš, že budeš spokojený ve 30 letech) byla dospívajícím zadávána jako otázka v rámci rozhovoru (ohodnocení od 1 do 5 jako ve škole). Její interpretace

do konkrétních představ se tato spokojenost nepromítala, což působilo kontrastně ve vztahu k explicitně vyjadřované spokojenosti.

Funkce rodiny byla vysvětlena z hlediska jejího utváření. Nyní je potřeba vztáhnout ji také ke kategoriím, které naopak ona z části determinuje. Jsou jimi seberealizace a rodina a „pokrokovost“ v pojetí rodiny. Zdá se, že zaměření na ochranu rodiny znemožňuje dospívajícím z DD orientovat se na **seberealizaci**. Ta u nich chybí, což výrazně vystupuje zvláště ve srovnání s dospívajícími z rodin, u kterých seberealizace přítomna je, navíc se zdá být důležitým motorem současného aktivního jednání i vytváření představ o rodině (vyvážení seberealizace v rámci rodiny a veřejné sféry, usilování o seberealizaci dětí, rodina jako základna pro individuální seberealizaci jejích členů). Absenci seberealizace u dospívajících z DD je možno rozumět jako již zmíněnému důsledku jejich zaměření na potřeby ve spodní části Maslowovy pyramidy, které ve své naléhavosti neumožňují věnovat se vyšší potřebě – seberealizaci. Výzkumy ukazují, že aspirace, tedy i seberealizační zaměření, pomáhají zvyšovat zaangażovanost a aktivitu současného jednání (Pavelková et al., 2010; Vitošková, Pavelková, 2016). S tím se zdají být v souladu výsledky tohoto výzkumu týkající se individuálního profesního a zájmového směřování. Je však pravděpodobné, že potřeba seberealizace zvyšuje celkově soustředěnost na vlastní budoucnost a podporuje dospívajícího k její strukturaci a k hledání místa a smyslu rodiny v ní. Takto nepřímý pak může mít seberealizace vliv na představy o vlastní rodině, které se u dospívajících z DD ukázaly být méně propracované a více rozporuplné oproti představám dospívajících z rodin.

Další kategorií spjatou s funkcí rodiny je **„pokrokovost“ v pojetí rodiny**, která se zdá být její povahou z části sycena, zároveň je však možné na funkci rodiny nahlížet jako na součást této kategorie. Hranice mezi těmito kategoriemi splývají. „Pokrokovost“ v pojetí rodiny je definována mírou „moderních“ trendů, se kterou jsou dospívající v představách o vlastní rodině v souladu. Ukázalo se, že dospívající z DD se ve svých úvahách drží „tradičtějšího“ náhledu na rodinu, který je v soudobých představách mladé generace (také u dospívajících z rodin v tomto výzkumu) na ústupu: rodina pojmána jako instituce sloužící k ochraně jejích členů, plán založit rodinu v nižším věku, striktnější rozdělení genderových rolí. Vliv funkce rodiny je spatřován v tom, že za účelem ochrany může být bezpečnější držet se v představách striktně vymezených rolí, které jsou dány jasnými pravidly (otec zajišťuje finančně rodinu, matka má na starost děti a domácnost), než se ztotožnit s novodobým splýváním rodičovských

nebyla do zpracování dat zahrnuta. Lze shrnout, že u dospívajících z DD byl shledán větší rozptyl mezi aktuální a budoucí spokojeností, ve prospěch budoucí spokojenosti. U dospívajících z rodin byl rozptyl menší.

a partnerských rolí (oba rodiče se podílí na soukromé a veřejné sféře), které je obtížnější pro nároky kladené na individuální sociální kompetence jedinců. Výzkumy ukazují, že ty jsou u dospívajících z DD častěji oslabeny, a že mohou v dospělosti ovlivňovat jejich úspěšnost v partnerských i rodičovských vztazích (Matějček, 2006, Novotná et al., 2016).

Za významné zjištění realizovaného výzkumu považuji to, že partnerství s ohledem na jeho kvalitu chybí, čemuž je možno rozumět také jako důsledku kategorie návaznost na původní rodinu. Dospívající z DD se vymezují, případně nesouzní s kvalitou vztahu rodičů, která je ve všech případech nefunkční/chybějící, a tak neposkytuje žádné informace o tom, jak fungující partnerský vztah vypadá. Dospívající tak nemají na co navázat, což může být důsledkem chybění úvah o partnerství, v mnohých případech i otcovství⁶⁵ a celkově zaměřením se na „tradiční“ funkční náhled. Výsledky výzkumů potvrzují, že model rodičů jako partnerů slouží k osvojení si dovedností (např. práce s intimitou v rámci manželství) a jeho pozitivní podoba (šťastné manželství rodičů) se ukazuje být důležitá i pro zaangażovanost do jeho aktivního plánování (Nurmi, 1989d; Niemi, 1988 in Nurmi, 1991).

Návaznost na původní rodinu ovlivňuje také propracovanost a soulad představ, čili **atributy představ o rodině**. Ty mají u dospívajících z DD méně harmonickou a propracovanou podobu ve srovnání s dospívajícími z rodin. Příčinou se zdá být právě míra a povaha návaznosti, se kterou dospívající v představách pracují. Dospívající z DD se opakovaně explicitně vymezují proti fungování původní rodiny, nejčastěji zavržením celkové její podoby, ale zároveň problematickým konkretizováním toho, jak by měla v budoucnu fungovat jejich vlastní rodina (vyjádřená podoba vlastní rodiny „*No já nevím, jako mít kde bydlet, nepít nějak moc alkoholu a soustředit se na práci, že jo.*“ často pouze jako opak rodiny původní „*Že třeba nebylo na jídlo, ale na alkohol jo. Že se často nemělo, kde spát. Že mě rodiče nechávali samotného celý den.*“).

Nesouladnost představ dospívajících z DD se týká zejména vztahů s druhými, konkrétně jimi vnímané důležitosti a předpokládané proměny v čase ve spojitosti s externím „locus of control“ (předpoklad, že se vztah s rodiči/sourozenci na základě neurčitých vnějších faktorů zlepší). V některých představách o vlastní rodině je nacházena zřetelná návaznost na vztahovou zkušenost negativního charakteru z původní rodiny. U dospívajících z rodin je zas návaznost zachycena v částečné identifikaci se způsobem života rodičů, v konkretizaci plánů opřených o zkušenosti z původní rodiny a také ve zvýznamňování témat, která navazují na původní rodinu (např. rozvod).

⁶⁵ U většiny dospívajících z DD v jejich původní rodině role otce chyběla.

2.3 Diskuze

2.3.1 Diskuze výsledných zjištění

V rámci charakteristiky kategorií a jejich vzájemných vztahů byla nastíněna podoba představ o vlastní rodině a propojenost vztahu mezi původní a vlastní rodinou. Některé vztahy již byly porovnávány s dalšími výzkumy, případně byly doplněny o jejich poznání. Nyní budou stručně zformulovány hlavní nálezy, které budou také částečně diskutovány s teoretickým podkladem.

1) Jaké představy o vlastní rodině produkují dospívající ve věku 16 – 19 let z dětských domovů v rámci úvah nad vlastní budoucností? Lze postihnout některé společné rysy? V čem se tyto představy odlišují od představ dospívajících žijících v rodinném prostředí? Jak lze případným rozdílům porozumět?

Kvalitativní analýzou zjištěné opakující se charakteristiky představ o vlastní rodině u dospívajících z DD jsou tyto:

- **upozadění emocionálního aspektu rodiny** – Není tematizováno uspokojení emočních potřeb jednotlivých členů (vzájemná podpora, mít se rádi), případně se objevuje okrajově a je vztahováno pouze k dětem. Emoční prožitek (např. radost ze společně stráveného času) není reflektovanou hodnotou.
- **účel rodiny spatřován v ochraně členů rodiny** – Potřeba ochrany členů rodiny se zračí v orientaci na materiální zabezpečení, na rozvoj charakteristik a schopností umožňujících zvládat život (např. zodpovědnost, obezřetnost) u sebe i dětí a na nalezení vhodného partnera/(ky), který s nároky života pomůže. Ochrané zaměření je vůči okolnímu světu, na který je nahlíženo s **nedůvěrou**. Rodinné fungování je vnímáno skrze **povinnosti** (např. plnit s dětmi domácí úkoly, dohlédnout, aby chodily do školy).
- **absence kvality partnerského vztahu** – Partner/(ka) plní v představách výhradně ochrannou roli (pomáhá obstát nárokům života). Partnerský vztah, zvláště jeho kvalita není zakomponována do každodenního života. Absentuje „my“, vztahování se k sobě jako k partnerovi/partnerce, vzájemnost, strategie posilování partnerského vztahu atd. Zdá se, že zaměření na ochrannou roli partnerství neumožňuje nahlížet na emoční křehkost partnerského, případně manželského svazku.

- **upozadění otcovské role v rodinném životě** – V představách dívek i chlapců není otcovská role do každodenního rodinného života zakomponována, případně vystupuje jen okrajově bez vztahování se k dětem či k partnerce (např. manžel přichází večer, sedí u televize). Předpokládá se, že většinu denní doby tráví vyděláváním peněz, v případě přítomnosti v rodině není očekáváno jeho zapojení do běhu domácnosti či výchovy dětí. To je znatelné také v neschopnosti dívek i chlapců konkrétně rozpracovat, jak by s dětmi otec trávil čas, co by doma dělal atd.
- **pesimistické zaměření** – Namísto generování pozitivních očekávání o vlastní rodině jsou častěji zmiňovány **obavy** a tendence se před těmito obavami chránit. Obavy kopírují problémy z původní rodiny, některé bývají neurčité, proti nimž nelze aktivně zasáhnout. Objevují se představy s **externím „locus of control“** (přesvědčení, že na některé události nemám vliv).
- **pojetí rodiny v menším sepětí s „moderními“ trendy** – Představa o vlastní rodině není semknuta se soudobými tendencemi mladých lidí (splývání mužské a ženské role, angažovanost otce v rodině, oddalování založení rodiny, rodina jako instituce uspokojující emoční potřeby). Je naopak přítomno striktní rozdělení ženské a mužské role v rodině, nižší věk založení rodiny a ochranná funkce rodiny.
- **absence seberealizace a „nematerialistických“ aspirací** – V rozhovorech chybí reflektování potřeby uskutečnit to, čím daná osoba je. Nejsou vyjádřeny aspirace, které by vedly k rozvoji sebe sama, případně k pocitům uspokojení a motivovaly tak současné jednání za účelem směřování k nim. Téma seberealizace v rámci rodiny absentuje (chybí např. podpora dětí k vlastnímu směřování, představa vlastní realizace v rodině).
- **nepropracovanost a rozporuplnost představ** – Představy jsou ve srovnání s dospívajícími z rodin výrazně méně propracované (problémy s konkretizací, častěji uchylování se k „nevím“, chyby v logice představ atd.). Nesoulad se týká především vnímané míry důležitosti vztahů s druhými lidmi.

Uvedené charakteristiky představ je zároveň možné považovat za znaky odlišující je od představ dospívajících z rodin, které jsou naopak zaměřené na emoční aspekt rodiny. Ty jsou charakterizovány menšími rozdíly v představě o zaangažovanosti otce a matky v rodinné sféře

a rozpracovaností tématu kvality partnerského vztahu. Představy jsou charakteristické pozitivním očekáváním, seberealizačním zaměřením a následováním „moderních“ trendů. Zdají se být mnohem více propracované, konkrétní a vzájemné v souladu.

Rozdílům v představách dospívajících z DD a z rodin lze porozumět zvláště skrze jejich odlišnou sociální zkušenost (život v nefunkční rodině, život v DD versus žití ve fungující rodině). To dokládá silně zastoupená kategorie **návaznost na původní rodinu**, která se jeví jako alespoň částečně podílející na determinaci všech analyzovaných kategorií. Do jejího rámce patří podoba vztahu k rodiči, potřeba vymezení, explicitní návaznost, implicitní návaznost na významná témata z rodinného prostředí a vnímání spojitost (identifikace) s rodinou. Povaha a vzájemné vztahy mezi těmito podkategoriemi se zdají být hnacím motorem podob úvah o rodině a budou vysvětleny níže (v odpovědi na druhou výzkumnou otázku). Zároveň lze některé rozdíly v představách přisoudit dalším faktorům, které nebyly v rozhovorech zachyceny, případně se vynořily pouze částečně, ale jejichž vliv je na podobu představ o rodině očekáván. Jedním z nich je **život v ústavní výchově**, který v rozhovorech vystoupil především jako zdroj pochybností a obav do budoucna. Předpokládaná je také menší přirozená konfrontace s tématem rodiny v DD, které bylo odhaleno výzkumem Myškové (2014), i když v rozhovorech představeného výzkumu zachyceno nebylo. Důležitým faktorem je také odlišná kvalita **kognitivních schopností** u aktérů z DD a z rodin, která je předpokládána na základě rozdílného typu vzdělání, který dospívající podstupují, i na základě informací od vychovatelek z DD, případně s oporou o výzkumy týkající se srovnání rozumových schopností dětí z DD a z rodin (Matějček, 2006, Ptáček et al., 2011).

2) Lze postihnout některé společné rysy ve vztahování se k původní a vlastní rodině u dospívajících z DD? Jak jim lze případně porozumět? V čem se odlišují od způsobu vztahování k původní a vlastní rodině u dospívajících žijících v rodinném prostředí?

Výše byla nastíněna významná role kategorie návaznost na původní rodinu na podobu představ o vlastní rodině, což dokládá jejich propojenost. Nejprve je třeba zaměřit se na to, co říkají výsledky výzkumu o specifičnosti vztahů dospívajících z DD k vlastním rodičům. Zdá se, že jejich **podoba vztahu k rodiči** (pozitivní, negativní, ambivalentní, zamlčená) ovlivňuje charakter vymezení se a očekávaný vývoj jejich vzájemného kontaktu a kvality vztahu. U pozitivní a ambivalentní podoby je nalézán předpoklad, že se vztah s rodičem pomocí vnějších faktorů zlepší, u negativní podoby je takováto změna striktně odmítána. Tyto zaznamenané vztahy lze porovnat s výzkumem Myškové (2014), který ukázal, že se

adolescenti z ústavní výchovy ve svém náhledu na rodiče uchylují častěji (oproti adolescentům z rodinného prostředí) ke krajnějším postojům, a to zejména k idealizaci, méně pak k demonizaci rodiče, která je spjata s nezájmem rodiče o vzájemný kontakt. Tato spojitost se nachází také v tomto výzkumu, kde je oproti idealizaci častěji zaznamenán negativní vztah k rodiči se současně se vyskytujícím nezájmem rodičů o ně. Rozdílnost v poměru idealizace a demonizace by mohla být podmíněna specifičností mého výzkumného souboru, ve kterém je kontakt s rodiči ve srovnání s běžnou zkušeností dětí z DD omezenější. Odlišnost může mít na svědomí také vyšší věk aktérů tohoto výzkumu, který umožňuje kriticky nahlédnout na rodiče, jejich chování. Zároveň jde o bolavou skutečnost ohrožující identitu dospívajícího, a tak za účelem ochrany sebe sama může být rodič zcela odmítnut, případně demonizován. Ostatně dospívající z DD s negativním náhledem častěji reflektují vývoj svého postoje k rodiči (od pozitivního k negativnímu). Idealizace je spatřována u pozitivní a částečně také u ambivalentní podoby vztahu, při níž se dospívající vymezují vůči životní situaci, která rodiče potkala (nepovažují rodiče za viníka nebo jen částečně) a zároveň předpokládají pozitivní vývoj jejich vztahu do budoucna.

Zdá se, že podoba současného vztahování k rodině tak může ovlivňovat předpokládané vztahování k původní rodině v budoucnu. Do představy vlastní rodiny se zas promítá **charakter vymezení**, kdy při vymezení se vůči rodičům charakterizují dospívající své fungování ve vlastní rodině přesným opakem, při vymezení se vůči situaci se zas v představě vlastní rodiny orientují více na ochranu sebe sama před vnějšími vlivy, které potkaly rodiče.

Dalšími významnými faktory jsou **implicitní návaznost a vnímaná spojitost s rodinou**, které jakoby subjektivně důležitá témata z původní rodiny přenášely nezávisle na podobě vztahu k rodiči do představy vlastní rodiny. Implicitní návaznost, vnímaná spojitost s rodinou, podoba vztahů a charakter vymezení jsou považovány za hlavní proměnné, které by mohly působit na vztah mezi představami o původní a vlastní rodině. Lze předpokládat, že na jejich základě se utváří charakteristické rysy v náhledu na původní rodinu (jak to v ní fungovalo, jaké byly a jsou vztahy s rodiči) a na představy o fungování vlastní rodiny. Za hlavní společné rysy považují tyto:

- „mít se rádi“ nezakomponováno do rodiny
- absence kvality partnerského vztahu
- upozadění role otce v rodině

- finanční zaměření
- nedůvěra ve vztahy
- míra důležitosti vztahů (výkyvy mezi prezentovanou důležitostí a lhostejností, případně zaujetí jednoho vyhraněného postoje)
- absence seberealizace

Společných rysů by bylo možné vyzdvihnout více, prolínají se s charakteristikami vlastní rodiny uvedenými v odpovědi na první výzkumnou otázku. To je v souladu s předpokladem, že kategorie návaznost na původní rodinu je významným faktorem určujícím podobu představ o vlastní rodině.

U dospívajících z rodin se zdají být vytvářeny představy o vlastní rodině především na základě uvědomované návaznosti, která vychází z pozitivního vztahu s rodiči a z identifikace s nimi. Vymezení se objevuje pouze v dílčích aspektech, které nesnižují význam celkové návaznosti. Menší potřeba vymezení ve srovnání s dospívajícími z DD je v souladu s výzkumem Perez-Brena et al, (2014), který naléhavost potřeby odlišit se od rodičů přisoudil blízkosti a kvalitě jejich vzájemného vztahu. Implicitní návaznost se projevuje u některých dospívajících z rodin v přenášení a ve zvýznamňování témat v představě vlastní rodiny, kterými byly zasaženy v původní rodině.

3) Liší se pojetí rodiny v představách o vlastní budoucnosti mezi dospívajícími dívkami a chlapci z DD a z rodin? Jak lze případným rozdílům porozumět?

Analýza kategorií ukázala, že je pojetí dívek a chlapců z DD i z rodin v mnohých aspektech obdobné, případně že genderové rozdíly jen lehce vystupují na pozadí odlišné sociální zkušenosti. Nicméně v rámci některých charakteristických znaků představ o rodině se objevují podstatné rozdíly, a to především mezi dívkami a chlapci z DD. Vztahování se k rodině u dospívajících z rodin vykazuje z hlediska genderu větší homogenitu. Rozdíly jsou patrné zejména v **emocionálním aspektu rodiny**, ve kterém emoční zaangažovanost do vlastní rodiny u chlapců z DD téměř absentuje, zatímco u dívek je vždy alespoň částečně vyjádřena ve vztahu k dětem. Zdá se však, že jimi není pojímána jako přirozená součást rodiny, ale jako něco navíc. V emocionálním pojetí rodiny u dospívajících z rodin se nevyskytovaly nápadné genderové rozdíly, které by značily jinou míru produkce či povahu

uchopení tohoto tématu (naopak např. v obdobné míře očekávaná radost z vývoje dítěte, ze společně stráveného času). Tomuto rozdílu lze porozumět skrze jejich rozdílnou zkušenost z původní rodiny, kde u dospívajících z DD pravděpodobně nebyl emoční aspekt dostatečně zařazen do rodinného života, zatímco u dospívajících z rodin byl automatickou součástí společného žití.

Významným rozdílem mezi skupinami je **vymezení mužské a ženské role v rodinném životě**, které u dospívajících z DD podléhá „tradičním“ genderovým stereotypům, u dospívajících z rodin se jimi zdá být méně ovlivněno. Dívky i chlapci z DD přisuzují ženě i muži jasné charakteristiky a úkoly, které jejich role má zastávat (žena se stará o děti, muž pracuje; muž má být ochranný, žena hodná a pečující). Nutno dodat, že dívkami a chlapci prezentovaná specifika mužské a ženské role jsou obdobná, tedy také komplementární. Chlapeckou nezaangažovanost do rodinného života plynoucí z jejich sepětí s pracovní sférou podporuje také fakt, že jejich představy jsou nejméně propracované a rozhovory s nimi nejkratší. V dívčích představách o otcovské roli v rodinném životě jsou nalézána také pouze obecná, nepropracovaná tvrzení.

U dospívajících z rodin se nevyskytují výrazné rozdíly v délce rozhovorů mezi dívkami a chlapci, nalezena nebyla ani specifika v (ne)rozpracovanosti některých témat. Samotné role žen a mužů nejsou striktně vymezeny, naopak se prolínají a zdají se být závislé spíše na individuální rodinné situaci (např. na pracovní době muže; na vnímané potřebě ženy realizovat se vedle mateřství v práci) než na genderu. Ten je také částečně nacházen například v dívčím předpokladu, že ony jako ženy budou mít ve větší míře, ale ne zcela a nezbytně, na starost dětí. Objevuje se u nich touha po vlastní realizaci v soukromé i veřejné sféře, zatímco chlapci prezentují potřebu být zaangažováni do rodinného života.

V porovnání s výzkumy Smetáčkové (2010) a Slepíčkové (2016) zabývajícími se genderovým aspektem v představách o vlastní budoucnosti u dětí mladšího školního věku a raných adolescentů, se zdají být dospívající z rodin z mého výzkumu méně genderově vyhranění. Příčinou může být vyšší věk aktérů, který jim umožňuje lépe kriticky přemýšlet, hledat vlastní cestu budoucího směřování a nemuset se tolik opírat o genderové stereotypy, které naopak u menších dětí mohou vzbuzovat jistotu, pro jejíž dosažení se mohou uchýlit ke schematizaci budoucího života postaveného na jejich základech. To by mohlo být částečným vysvětlením také výskytu genderových stereotypů u dospívajících z DD, pro které to může být „jednodušší“ a jistější hned v několika ohledech: mohou se soustředit na úspěch pouze v

rodinné nebo veřejné sféře; je pro ně srozumitelnější, co se od nich očekává, pokud jsou role specifikovány; umožňuje jim to překonat nedostatečnou zkušenost z funkčního rodinného prostředí.

Částečný vliv by mohla mít také perspektiva mě jako výzkumníka, kdy mi rozdíly mezi dospívajícími dívkami a chlapci z rodin nemusely připadat tak velké ve srovnání s dospívajícími z DD.

2.3.2 Limity práce

Nyní budou zmíněny některé limity a dílčí nedostatky, které výzkum provází, a které tak mohou vstupovat do výsledných výstupů. Kvalitativní design výzkumu již ze své podstaty neumožňuje zobecnit získané výsledky na zkoumanou populaci. S ohledem na to, že výzkumný soubor byl v této práci omezen pouze na 6 aktérů z dětských domovů, se snaha o jakékoliv zobecnění zdá být opravdu diskutabilní. Přesto se domnívám, že některé získané charakteristické rysy v představách o rodině by nemusely být vázány pouze na aktéry tohoto výzkumu, ale mohly by se v určité míře týkat alespoň části dospívajících jedinců žijících v DD, případně v ústavní výchově obecně.

Je třeba vzít v potaz specifičnost výzkumné skupiny, kterou spatřuji především v již zmíněném kontaktu aktérů s rodiči, který zcela absentuje (s tím i zájem rodičů o ně), případně je nepravidelný a značně omezený⁶⁶ ve srovnání se zkušeností mnoha dětí z DD, se kterými se v prostředí ústavní výchovy setkávám. Je náhoda, že byl v tomto ohledu sestaven tak homogenní výzkumný soubor. Vynořené rozdíly v představách o vlastní rodině mezi dospívajícími z DD a z rodin tím mohly být podpořeny. Přišlo by mi proto zajímavé na výzkum navázat a zaměřit se na podobnosti a rozdíly v představách o vlastní rodině mezi dospívajícími z DD v souvislosti s mírou jejich kontaktu (např. absentující/omezený/pravidelný) s původní rodinou.

Za nedostatek považuji také rozdílným způsobem prováděný výběr aktérů do výzkumné a kontrolní skupiny. U dospívajících z DD byl použit prostý záměrný výběr (zahrnutí jedinci, kteří splňovali zadaná kritéria a s účastí souhlasili), zatímco u dospívajících z rodin se jednalo o metodu samovýběrem (založena na aktivním projevu zájmu o zapojení do výzkumu) (Miovský, 2006). Lze předpokládat, že aktéři z rodin tak mohli být motivovanější, mít větší zájem o dané téma než dospívající z DD. Ti sice také dobrovolně svůj vstup do výzkumu

⁶⁶ Nejčastěji zaznamenaný kontakt aktérky s matkou byl cca 3x do roka.

opakovaně stvrdili, ale nabízí se polemizovat o povaze dobrovolnosti ve školském zařízení. Představuji si, že je-li dospívající požádán vychovatelkou či učitelkou ve škole či v ústavním zařízení o účast, považuje to automaticky za zadaný úkol, a může být pro něj těžké a neobvyklé jej odmítnout. Konkrétně u mého výzkumu vychovatelky „úkolovou situaci“ často podpořily obdobnými sděleními jako: „*Místo, abys šel s ostatními vařit, tak že bys tady s paní pohovořil, jo?*“, což mimo výše popsané specifikum (problémy s odmítnutím zadaného úkolu autoritou) mohlo dospívající motivovat k účasti na výzkumu za účelem vyhnutí se jiné povinnosti.

Za problematické považuji některé charakteristiky kontrolní skupiny, které nejsou komplementární s výzkumnou skupinou, a jež tak mohou zkreslujícím způsobem vstupovat do dat. Jedná se zejména o socio-kulturně-ekonomickou úroveň dospívajících z rodin, která je značně odlišná od původních rodin dospívajících z DD. Ačkoliv jsem si dopředu byla vědoma této problematické proměnné, nepodařilo se mi ji z výzkumu vyloučit. Vhodným řešením by bylo po vzoru studie Novotné a kolegů (2016) oslovit dospívající do kontrolní skupiny prostřednictvím aktérů z výzkumné skupiny (např. přátelé, spolužáci), kteří by tak pravděpodobněji pocházeli z obdobného socio-kulturně-ekonomického prostředí. To by mohlo současně řešit také další problematickou proměnnou, kterou je odlišná povaha vzdělání (střední odborné učiliště versus gymnázium) mezi skupinami, a jejíž vliv byl ve výzkumu zachycen v generovaných vzdělávacích a profesních aspiracích a nepřímo i v představách o vlastní rodině (jak sladit profesní a rodinnou sféru, kdy si pořídit dítě). To koresponduje s již zmíněným výzkumem Pavelkové a kolegyně (2010), ve kterém se povaha vzdělání ukázala být v některých oblastech (např. přesvědčení o vlivu svého aktuálního chování na budoucí směřování) dokonce zásadnější proměnou než sociální prostředí (DD versus rodina) žáků a studentů.

Rozdílná povaha vzdělání bude s nejvyšší pravděpodobností také odrazem odlišných kognitivních schopností, které mohly ovlivňovat kvalitu vyjadřovacích schopností. Nedostatky při formulování myšlenek a sdělování pocitů mohly být pak mylně přisouzeny například nedostatečné zkušenosti z fungujícího rodinného prostředí. Je proto nutné připomenout, že přednesené interpretace v textu nemají podobu dedukcí, ale pouze hypotetických úvah, které by teprve potřebovaly být ověřeny dalšími studiemi. Praktické by mi přišlo navázat na funkci rodiny a prozkoumat, jestli se její ochranná povaha a absence emocionality objevuje u dalších dětí a dospívajících z DD, na základě čehož by pak bylo

možné cíleněji intervenovat – zaměřit se na rozvoj některých aspektů sociálních a emočních kompetencí. K tomu ale konkrétněji v závěrečné kapitole.

Závěr

Diplomová práce si kladla za cíl prozkoumat představy o vlastní rodině, které dospívající z DD v rámci úvah nad vlastní budoucností generují. Pro lepší porozumění specifikům, která vyvstávají v sociálním prostředí dětského domova, byly stejným způsobem analyzovány také představy dospívajících z rodin. Jejich porovnáním byly nalezeny rozdíly, které poukazují na charakteristické rysy představ produkovaných dospívajícími v DD. Nyní budou vyzdvihnuty podstatná zjištění výzkumu, představen jejich možný dopad do reálného života a zmíněny postřehy mířící do praxe.

Zásadním rysem představ dospívajících z DD se ukazuje být pojetí rodiny jako instituce sloužící k ochraně jejích členů, oproštěné od emocionality. Emoce jako přirozená součást rodiny chybí, což se nejvýrazněji projevuje v náhledu na partnerství, ve kterém není reflektována potřeba radosti ze společně stráveného času, vzájemná citová podpora, potřeba intimity atd. Nabízí se zamyslet nad tím, zdali absence emocionality v představách o vlastní rodině nebude v reálném fungování v sociálních vztazích projevena menší citlivostí k vztahovým problémům a neporozuměním jejich křehkosti. Ta je pro vztahy v dnešní době charakteristická, což koresponduje i s představami dospívajících z rodin, do kterých bylo téma jejich zranitelnosti vnášeno (např. skrze vyzdvihovanou důležitost práce na partnerském vztahu).

Absence emocionality byla v představách o rodině tak výraznou charakteristikou, že její cílenou intervenci v prostředí DD bych považovala za nejdůležitější výstup plynoucí z předestřené výzkumu. Intervence by mohla probíhat na pozadí života v DD, do kterého budou vychovatelé téma citového prožívání přirozeně, ale cíleně vnášet tím, že budou děti častěji vybízet k vyjadřování pocitů, budou s nimi hovořit o jejich emocích, a půjdou sami vzorem tím, že budou sdělovat vlastní pocity, čímž budou poukazovat na to, že jejich reflektování je důležité. Uvědomuji si, že to může být přirozenou součástí života v mnohých zařízeních, přesto předpokládám, že zvědomění si tohoto cíle vychovateli, spojeného například s proškolením a zavázáním se k jeho pravidelnému reflektování na interních setkáních (jak se zlepšuje schopnost jedinců vyjadřovat, případně regulovat emoce), by mohlo mít svůj význam. Pokud by to bylo navíc podpořené dlouhodobějším skupinovým či individuálním nácvikem, ve kterém by byl emocím poskytnut bezpečný prostor, mohlo by to jedince vést k zvýšené orientaci na pocity a k uvědomování si jejich významu, promítajícím se například i do představ o vlastní rodině.

Z podstatných zjištění bych dále vyzdvihla to, že generované představy o vlastní rodině byly u dospívajících z DD častěji provázány s obavami než s pozitivním očekáváním. U mnohých obav (např. neschopnost postarat se o děti, opuštění partnerem) byla odhalena podobnost jejich tematického zaměření se zkušeností z původní rodiny, a některé z nich se zdály být navíc provázané s přesvědčením dospívajících, že nemají vliv na to, zdali se naplní či ne. Bylo to interpretováno jako implicitní návaznost, která by mohla mít u některých aktérů charakter identifikace s rodinou (explicitně vyjádřena jen Míšou). Takováto identifikace vedoucí k pochybnostem o vlastních možnostech (já jako člen nefunkční rodiny bych mohl také selhat) je ohrožující pro vztah k sobě samému a může v konečném důsledku zapříčinit nevyužití vlastního potenciálu, například předčasným vzdáním se při vyvstanutí komplikací, na něž by daný jedinec stačil. Považovala bych za přínosné, pokud by tomuto fenoménu byla v dětských domovech věnována pozornost, aby mohlo dojít k jeho případnému odhalení a k intervenci, například pomocí terapeutického působení psychologa v zařízení. Preventivní úlohu by zde mohl sehrát také otevřenější přístup k tématu rodiny v zařízení, který by mohl méně podněcovat potřebu obranných mechanismů, v rámci nichž může identifikace vyvstávat. Praxe se s ohledem na tento fenomén potýká s rozparem, kdy na jednu stranu je třeba vést dospívající k podpoření jejich individuality a k zvědomění, že nefunkčnost původní rodiny není určující pro jejich budoucí směřování, a zároveň posilovat vazby s rodinou (vnímaná podpora rodiny jako protektivní faktor budoucího směřování) a porozumění rodinné identitě (plní význam v porozumění vlastní životní dráhy).

Ačkoliv rozhovory poukazovaly na to, že ochranné zaměření a s ním související obavy pramení z implicitní návaznosti na původní rodinu, zároveň se z nich vynořilo, že téma vlastní budoucnosti je v dětských domovech častěji tematizováno s negativním podtextem, což mohlo produkci obav podpořit⁶⁷. Je zřejmé, že je potřeba dospívající připravit na to, co je po odchodu z DD čeká i tím, že jim bude vysvětleno, na co si mají dávat pozor (v čem selhávají druzí), když to nemají přirozeně „okoukané“ z rodiny. Přínosné by mohlo být pokusit se tato varování vyvážit také cíleným nasměrováním dospívajících k pozitivním aspektům budoucího života (např. motivovat k vytváření pozitivních aspirací), případně posilováním sebedůvěry a schopnosti sebeřízení, které nepřímo pozitivní očekávání evokují. Možnosti a postupy rozvíjení těchto sociálních dovedností v podmínkách ústavních zařízení popisuje podrobně Běhounková (2012), a proto je zde konkrétněji nerozpracovávám.

⁶⁷ Také některými aktéry bylo explicitně vyjádřeno toto propojení s obavami (především týkající se materiálního zabezpečení).

Představy o vlastní rodině u dospívajících z DD se ukázaly být méně propracované a naopak mnohem více nesouladné, než jak je tomu u dospívajících z rodin. Společně s dalšími znaky (výrazně upozaděna otcovská role, absentující role partnera/(ky), nenásledování soudobých trendů v rodinném životě) mohou být podpořeny jejich chudší konfrontací s tématem rodiny, která jim neumožňuje se v něm dobře zorientovat. To koresponduje s výzkumem Myškové (2014), ve kterém bylo na tabuizaci tématu původní rodiny v ústavních podmínkách upozorněno a bylo to považováno za ohrožující podmínku pro vytváření realistického náhledu na rodiče. V souladu s autorkou se domnívám, že by náhled na původní i vlastní rodinu mohl být podpořen přirozeným vnášením tématu rodiny do ústavních zařízení za pomoci otevřených debat, případně individuálních dialogů (s vychovatelem, psychologem) a zaměřením se na zorientování se dospívajících v aspektech funkční i nefunkční rodiny. Snažit se co nejvíce tuto snahu propojit s přirozeným kontextem, například seznamovat se s fungováním běžných rodin za pomoci rozhovorů s vrstevníky ze školy, případně s dobrovolníky docházejícími do DD. V rámci ústavních zařízení by pak mohla fungovat skupinová setkávání, do kterých by byla vnášena rodinná témata. Velký potenciál má v tomto ohledu také hostitelská péče, která umožňuje jedinci učit se rodinnému fungování v přirozeném kontextu. Na druhou stranu si uvědomuji, že se cílená konfrontace s tématem rodiny musí pojmut velmi citlivě (navíc nebude ve stejné míře vhodná pro všechny), aby namísto získání znalostí o rodinném fungování a osvojení si vhodných strategií pro fungování v rodinném životě nedocházelo k traumatizaci dospívajících. A v neposlední řadě je třeba zmínit, že intervence cílená do původní rodiny má pro představu vlastní rodiny nenahraditelný význam.

Prevence a intervence nasedající na některé ohrožující charakteristiky objevující se v pojetí vlastní rodiny se zdají být přínosné, uvědomíme-li si, že konečným důsledkem popsanych rozdílů mezi skupinami by mohla být nekompatibilita dospívajících z DD a z rodin v jejich reálném životě – ve vzájemných očekáváních partnerů a tedy v problematické harmonizaci jejich společného života. Zároveň platí to, že představy, které jsou jedincem produkovány, nemusí předpovídat to, jak bude v reálných podmínkách jednat, a jak se v nich bude cítit.

Seznam použitých informačních zdrojů

- Baltag, T., & Myšková, L. (2016). Analýza činností v zařízeních pro výkon ústavní a ochranné výchovy. Praha: Národní ústav pro vzdělávání, školské poradenské zařízení a zařízení pro další vzdělávání pedagogických pracovníků.
- Bechyňová, V., & Konvičková, M. (2008). Sanace rodiny – sociální práce s dysfunkčními rodinami. Praha: Portál.
- Belsky, J. (2015). Social-contextual determinants of parenting. In Tremblay, R. E., Encyclopedia on early childhood, Parenting skills. Dostupné na: <http://www.child-encyclopedia.com/sites/default/files/dossiers-complets/en/parenting-skills.pdf>.
- Bengtsson, M., Sjöblom, Y., & Öberg, P. (2018). Young care leavers' expectations of their future: A question of time horizon. *Child & Family Social Work*, 23(2), 188-195.
- Benoit, D. (2004). Infant-parent attachment: Definition, types, antecedents, measurement and outcome. *Paediatrics & child health*, 9(8), 541-545.
- Berenson, K. R., Crawford, T. N., Cohen, P., & Brook, J. (2005). Implications of identification with parents and parents' acceptance for adolescent and young adult self-esteem. *Self and Identity*, 4(3), 289-301.
- Běhouňková, L. (2012). Fenomén odchodu do samostatného života dítěte vzrůstajícího v náhradní výchovné péči. Praha: Togga.
- Bowlby, J. (2010). Vazba: Teorie kvality raných vztahů mezi matkou a dítětem. Praha: Portál.
- Browne, K. (2009). The risk of harm to young children in institutional care. London: Save the Children. Dostupné na: https://www.crin.org/en/docs/The_Risk_of_Harm.pdf.
- Catalano, R. F., Berglund, M. L., Ryan, J. A., Lonczak, H. S., & Hawkins, J. D. (2004). Positive youth development in the United States: Research findings on evaluations of positive youth development programs. *The annals of the American academy of political and social science*, 591(1), 98-124.
- Clark-Lempers, D. S., Lempers, J. D., & Ho, C. (1991). Early, middle, and late adolescents' perceptions of their relationships with significant others. *Journal of Adolescent Research*, 6(3), 296-315.
- Coleman, J. C., & Hendry, L. B. (1999). The nature of adolescence. London: Routledge.
- Crespo, C., Jose, P. E., Kielpikowski, M., & Pryor, J. (2013). "On solid ground": Family and school connectedness promotes adolescents' future orientation. *Journal of Adolescence*, 36(5), 993-1002.
- Čáp, J., & Mareš, J. (2007). Psychologie pro učitele. Praha: Portál.
- Čermák, I. (2004). Autobiografická paměť a životní příběh. In Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, 52(8), 29-41.
- Deković, M., & Meeus, W. (1997). Peer relations in adolescence: Effects of parenting and adolescents' self-concept. *Journal of adolescence*, 20(2), 163-176.
- Gillernová, I. (2004). Způsob výchovy v současné české rodině z pohledu dospívajících chlapců a dívek. In Heller, D., Procházková, J., & Sobotková, I. (eds.). *Psychologické dny: Svět žen a svět mužů: polarita a vzájemné obohacování: sborník příspěvků z konference Psychologické dny*, Olomouc.
- Gjesme, T. (1976). Future-time gradients for performance in test anxious individuals. *Perceptual and Motor Skills*, 42(1), 235-242.

- Gjuričová, J. (2007). Sociální aspekty trestné činnosti dětí a mladistvých. *Časopis Policista*, 9, 1-3.
- Grusec, J. E., & Hastings, P. D. (2007). *Handbook of socialization: Theory and research*. New York: Guilford Press.
- Gutman, L. M., & Eccles, J. S. (2007). Stage-environment fit during adolescence: Trajectories of family relations and adolescent outcomes. *Developmental Psychology*, 43(2).
- Hajná, V., & Stránská, Z. (2003). Souvislosti mezi způsobem výchovy v rodině a sebehodnocením mladých dospělých. *Sociální procesy a osobnost. Sborník příspěvků*, 113-119.
- Harder, A. T., Köngeter, S., Zeller, M., Knorth, E. J., & Knot-Dickscheit, J. (2011). Instruments for research on transition: Applied methods and approaches for exploring the transition of young care leavers to adulthood. *Children and Youth Services Review*, 33(12), 2431-2441.
- Hartl, P., & Hartlová, H. (2010). *Velký psychologický slovník*. Praha: Portál.
- Hendl, J. (2005). *Kvalitativní výzkum*. Praha: Portál.
- Helus, Z. (2015). *Sociální psychologie pro pedagogy*. Praha: Grada.
- Hodáčová, L., Čermáková, E., Šmejkalová, J., Hlaváčková, E., & Kalman, M. (2015). Vztah rodiny a životní spokojenosti dětí. *Československá Psychologie*, 59(4).
- Chaloupková, J. (2008). Ideální věk rodičovství v České republice av evropském srovnání. *Data a výzkum-SDA Info*, 2(2), 109-130.
- Janský, P. (2014). Dítě s problémovým chováním a náhradní výchovná péče ve školských zařízeních pro výkon ústavní a ochranné výchovy. Hradec Králové: Gaudeamus.
- Jedlička, R. (2017). *Psychický vývoj dítěte a výchova: jak porozumět socializačním obtížím*. Praha: Grada.
- Join-Lambert Milova, H. (2006). Autonomie et participation d'adolescents placés en foyer (France, Allemagne, Russie). *Sociétés et jeunesses en difficulté. Revue pluridisciplinaire de recherche*, (2).
- Joseph, M. V., & John, J. (2008). Impact of parenting styles on child development. *Global Academic Society Journal: Social Science Insight*, 1(5), 16-25.
- Katrnák, T. (2004). *Odsouzení k manuální práci: Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: SLON.
- Katrnák, T., & Fučík, P. (2010). *Návrat k sociálnímu původu: vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Kolář, Z. (2012). *Výkladový slovník z pedagogiky*. Praha: Grada.
- Koukolík, F., & Drtilová, J. (2006). *Vzpouora deprivantů: nestvůry, nástroje, obrana*. Praha: Galén.
- Kulísek, P. (2000). Problémy teorie raného citového přilnutí (attachment). *Československá psychologie*, 44(5), 404-423.
- Laible, D. J., & Thompson, R. A. (1998). Attachment and emotional understanding in preschool children. *Developmental psychology*, 34(5).
- Langmeier, J., & Krejčířová, D. (2006) *Vývojová psychologie*. Praha: Grada.
- Langmeier, J., & Matějček, Z. (2011). *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Karolinum.
- Lányová, B. (2012). Příběh rodiny a rodinný kontext jako klíč k porozumění dítěti. In Pacnerová, H., & Kupcová, A. Z. (eds.). *Vybraná témata vychovatelské praxe. Inspirace pro vychovatele v zařízeních*

ústavní a ochranné výchovy. Praha: Národní ústav pro vzdělávání, školské poradenské zařízení a zařízení pro další vzdělávání pedagogických pracovníků, 85-94.

Lukšík, I., & Lukšíková, L. (2016) Kultúra zariadení ústavnej starostlivosti na Slovensku a jej vplyv na kvalitu života mladých ľudí po odchode. In: Pacnerová, H., & Myšková, L. (eds.). Kvalita péče o děti v ústavní výchově. Praha: Národní ústav pro vzdělávání, školské poradenské zařízení a zařízení pro další vzdělávání pedagogických pracovníků, 23-30.

Macek, P. (2004). Adolescenti a jejich rodiče: Důležitost vzájemné percepce pro sebehodnocení dospívajících. *Pedagogika*, 54(4), 342-354.

Macek, P. (2012). Adolescence. Praha: Portál.

Macek, P., & Štefánková, Z. (2006). Vztahy s rodiči a jejich souvislosti s citovou vazbou. In: Macek, P., & Lacinová, L. (eds.). Vztahy v dospívání. Brno: Barrister & Principal, 25-40.

Maslow, A. H. (2014). O psychologii bytí. Praha: Portál.

Matějček, Z. (2006). Výbor z díla. Praha: Karolinum.

Matoušek, O. (2003). Rodina jako instituce a vztahová síť. Praha: Sociologické nakladatelství.

Melkman, E. (2015). Risk and protective factors for problem behaviors among youth in residential care. *Children and youth services review*, 51, 117-124.

Merz, E. C., & McCall, R. B. (2010). Behavior problems in children adopted from psychosocially depriving institutions. *Journal of abnormal child psychology*, 38(4), 459-470.

Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. (2015). Metodický pokyn, kterým se stanoví standardy kvality péče o děti ve školských zařízeních pro výkon ústavní výchovy nebo ochranné výchovy a ve školských zařízeních pro preventivně výchovnou péči.

Miovský, M. (2006). Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu. Praha: Grada.

Možný, I. (2004). Česká rodina pozdní modernity: Nová podoba starého partnera a rivala školy. *Pedagogika*, 54(4), 309-325.

Myšková, L. (2014). Mentální reprezentace rodiče u dětí umístěných v ústavní výchově (dizertační práce). Praha: Univerzita Karlova.

Myšková, L. (2017). Psycholog v zařízeních pro výkon ústavní a ochranné výchovy (diplomová práce). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Myšková, L., Smetáčková, I., Novotná, H., Onder, J., Kuželová, H., & Ptáček, R. (2015). Vzdělání u osob se zkušeností s náhradní formou péče v dětství. *Pedagogická orientace*, 25(1).

Novotná, H., Ptáček, R., Smetáčková, I., Myšková, L., Ptáčková, H., & Onder, J. Vliv náhradních forem péče v dětství na různé oblasti života v dospělosti. In: Pacnerová, H., & Myšková, L. (eds.). Kvalita péče o děti v ústavní výchově. Praha: Národní ústav pro vzdělávání, školské poradenské zařízení a zařízení pro další vzdělávání pedagogických pracovníků, 41-54.

Novotný, J. S. (2010). Resilience dnes: teoretické koncepce, nedostatky a implikace. *Československá psychologie*, 54(1), 74-87.

Nurmi, J. E. (1991). How do adolescents see their future? A review of the development of future orientation and planning. *Developmental review*, 11(1), 1-59.

Pacnerová, H. (2016). Cesta kvality v péči o ohrožené děti. In: Pacnerová, H., & Myšková, L. (eds.). Kvalita péče o děti v ústavní výchově. Praha: Národní ústav pro vzdělávání, školské poradenské zařízení a zařízení pro další vzdělávání pedagogických pracovníků, 9-22.

- Pavelková, I. (1990). Perspektivní orientace jako činitel rozvoje osobnosti. Academia.
- Pavelková, I. (2002). Motivace žáků k učení: perspektivní orientace žáků a časový faktor v žákovské motivaci. Praha: Univerzita Karlova.
- Pavelková, I., Purková, V., & Menšíková, V. (2010). Časová perspektiva jako významný regulativ v lidském životě a žákovské motivaci. *Studia pedagogica*, 15(1), 29-46.
- Pearce, P. (2003). Psychoanalytic/psychodynamic developmental theories. V. In Simanowitz, V., & Pearce, P. (eds.), *Personality development*, 1-29.
- Perez-Brena, N. J., Updegraff, K. A., & Umaña-Taylor, A. J. (2014). Youths' imitation and de-identification from parents: A process associated with parent–youth cultural incongruence in mexican-american families. *Journal of youth and adolescence*, 43(12), 2028-2040.
- Pimlott-Wilson, H. (2011). The role of familial habitus in shaping children's views of their future employment. *Children's Geographies*, 9(1), 111-118.
- Plháková, A. (2006). Dějiny psychologie. Praha: Grada.
- Ptáček, R., Kuželová, H., & Čeledová, L. (2011). Vývoj dětí v náhradních formách péče. MPSV ČR. Dostupné na: http://www.mpsv.cz/files/clanky/13150/nahradni_pece.pdf.
- Ptáček, R., Myšková, L., Smetáčková, I., Ptáčková, H., Novotná, H., & Onder, J. (2016). Vliv náhradních forem péče na vývoj dětí – předběžné výsledky longitudinální studie. In: Pacnerová, H., & Myšková, L. (eds.). *Kvalita péče o děti v ústavní výchově*. Praha: Národní ústav pro vzdělávání, školské poradenské zařízení a zařízení pro další vzdělávání pedagogických pracovníků, 31-38.
- Rabušic, L. (2001). Kde ty všechny děti jsou? I. Praha: SLON.
- Rholes, W. S., & Simpson, J. A. (2004). Attachment theory: Basic concepts and contemporary questions. In Rholes, W. S., & Simpson, J. A. (eds.). *Adult Attachment: Theory, Research, and Clinical Implications*. NY: Guilford Press, 3-14.
- Rose, A. J., & Rudolph, K. D. (2006). A review of sex differences in peer relationship processes: potential trade-offs for the emotional and behavioral development of girls and boys. *Psychological bulletin*, 132(1).
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General & Applied*, 80(1).
- Roy, P., Rutter, M., & Pickles, A. (2000). Institutional care: risk from family background or pattern of rearing?. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 41(2), 139-149.
- Říčan, P. (2014). Cesta životem: vývojová psychologie: přepracované vydání. Praha: Portál.
- Satir, V. (2007). Společná terapie rodiny. Praha: Portál.
- Seginer, R. (2009). Future orientation: Developmental and ecological perspectives. Springer Science & Business Media.
- Schiff, M. (2006). Leaving care: Retrospective reports by alumni group homes. *Social Work*, 51, 343-353.
- Slepičková, L. (2016). „Firma vydělává, děti se učí, žena je hodná a já jsem šťastný.“ Představy dětí o budoucím životě. *Sociální studia/Social Studies*, 9(2).
- Smetáčková, I. (2010). Běžný den v životě žen a mužů – představy dívek a chlapců o vlastní budoucnosti. *Studia paedagogica*, 15(1), 107-124.

Smetana, J. G. (2010). Adolescents, families, and social development: How teens construct their worlds. John Wiley & Sons.

Sobotková, I. (2017). Rodinná paměť. *Československá psychologie*, 1(2), 144-155.

Strauman, T. J., Vookles, J., Berenstein, V., Chaiken, S., & Higgins, E. T. (1991). Self-discrepancies and vulnerability to body dissatisfaction and disordered eating. *Journal of personality and social psychology*, 61(6).

Sulimani-Aidan, Y. (2016). Future expectations as a source of resilience among young people leaving care. *British Journal of Social Work*, 47(4), 1111-1127.

Sulimani-Aidan, Y., & Benbenishty, R. (2011). Future expectations of adolescents in residential care in Israel. *Children and Youth Services Review*, 33(7), 1134-1141.

Svoboda, M. (1999). *Psychologická diagnostika dospělých*. Praha: Portál.

Šamanová, G., & Stěhulová, P. (2011). Rodinné hodnoty a postoje k manželství – listopad 2011. Centrum pro výzkum veřejného mínění, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Dostupné na: https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a1343/f9/ov111219a.pdf.

Šmídová, I. (2008). Muži na okraji: systémové znevýhodnění mladých mužů bez maturity?. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 9(2), 23-27.

Thorová, K. (2015). *Vývojová psychologie: proměny lidské psychiky od početí po smrt*. Praha: Portál.

Trommsdorff, G. (1983). Future orientation and socialization. *International Journal of Psychology*, 18(1-4), 381-406.

Vágnerová, M. (2012a). *Psychický vývoj dítěte v náhradní rodinné péči*. Praha: Středisko náhradní rodinné péče.

Vágnerová, M. (2012b). *Vývojová psychologie. Dětství a dospívání*. Praha: Karolinum.

Van Ijzendoorn, M. H. (1992). Intergenerational transmission of parenting: A review of studies in nonclinical populations. *Developmental review*, 12(1), 76-99.

Van Ijzendoorn, M. H., Palacios, J., Sonuga-Barke, E. J., Gunnar, M. R., Vorria, P., McCall, R. B., & Juffer, F. (2011). I. Children in institutional care: Delayed development and resilience. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 76(4), 8-30.

Vitošková, V., & Pavelková, I. (2016) Vztah žáků a studentů k budoucnosti. *Lifelong Learning – celoživotní vzdělávání*, 6(3), 53-80.

Vorria, P., Papaligoura, Z., Sarafidou, J., Kopakaki, M., Dunn, J., Van IJzendoorn, M. H., & Kontopoulou, A. (2006). The development of adopted children after institutional care: a follow up study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(12), 1246-1253.

Zábranská, Ž. (2015). *Sebepojetí dětí z dětských domovů a z rodin (bakalářská práce)*. Praha: Univerzita Karlova.

Zákon č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní výchovy nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních a o změně dalších zákonů, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník.

Zimmermann, P. (2004). Attachment representations and characteristics of friendship relations during adolescence. *Journal of Experimental Child Psychology*, 88(1), 83-101.

Seznam příloh

Příloha 1 – Analýzy jednotlivých rozhovorů

Příloha 2 – Informovaný souhlas rodiče s účastí dítěte na výzkumu

Příloha 3 – Přepsané rozhovory s aktéry